

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (Київ)

**МЕТОДИ І ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1921–1930) –
УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1930–1939)**

Українське історичне джерелознавство як наука склалося у другій половині XIX ст., коли було вироблено і теоретично обґрунтовано цілісну систему знань про історичне джерело, сформовано уявлення про періодизацію українського джерелознавства¹. Виходячи з тих формулювань визначень історичного джерелознавства, які побутують сьогодні в історичній науці², слід сказати, що той комплекс документальних джерел, що утворився внаслідок діяльності УАПЦ протягом 1920-х – 1930-х років в Україні, нещодавно потрапив до уваги вітчизняних дослідників. Джерела історії УАПЦ утворилися і функціонували впродовж церковно-визвольних змагань 1917–1921 рр., у подальші роки діяльності цієї Церкви, а потім згортання її служіння внаслідок політичних репресій з боку радянської влади і остаточного припинення існування УАПЦ. Цим викликано необхідність поєднання дослідження джерел церковного походження та джерел, які складали комплекс таємних документів органів державної безпеки.

Оскільки потреби суспільного розвитку спонукають до вивчення різних груп джерел та пошуку нових, що стимулює розвиток історичної науки, її теорії та методології, то з початком демократичних перетворень в СРСР і з проголошенням незалежності Української держави відбулася надзвичайно швидка зміна суспільних пріоритетів. Після тривалого періоду панування цілком усталених і жорстко обмежених компартійною ідеологією та режимом надзвичайної секретності історичних стереотипів на початку 1990-х років виникла колосальна проблема перегляду всіх напрямів історичних досліджень.

Під впливом суспільно-політичних змін в СРСР, появи закордонних видань, у т. ч. з середовища тієї УАПЦ, яка зберігала ідейну тяглість з УАПЦ формації 1921 р., відбувся перехід академічної науки в Україні на інші методологічні позиції, що зумовило появу нових напрямів у джерелознавстві та

¹ Про напрацювання у галузі періодизації українського джерелознавства див.: *Богдашина О. М.* Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії. – Харків, 2008. – С. 119–179; *Ковальчук О. О.* Українське історичне джерелознавство доби романтизму. – К., 2011. – 324 с.

² *Богдашина О. М.* Джерелознавство історії України... – С. 7–9; *Калакура Я.* Джерелознавство // Українська архівна енциклопедія. Др–М. Робочий зошит. – К., 2006. – С. 105–106; *Варшавчик М.* Джерелознавство історичне // Там само. – С. 106–107 та ін.

археографії. Визнання за Православною Церквою визначної ролі в суспільному розвитку та збереженні національних традицій, з'ясування причин повного знищення УАПЦ в період Голодомору та політичних репресій 1930-х років як останнього осередку національного життя сприяло низці джерелознавчих досліджень та виходу друком документальних збірників, куди увійшли виявлені архівні матеріали.

У процесі архівних пошуків та досліджень поступово випрацьовано методичку роботи з цим видом документальних джерел, опрацьовано власне церковні і дотичні до них архівні фонди, визначено пріоритетні напрями подальших джерелознавчих досліджень. Після зняття грифу секретності з багатьох фондів і справ у державних архівах і бібліотеках матеріали з церковної історії почали публікуватися нарівні з іншими матеріалами.

Об'єктом джерелознавства історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років є всі історичні джерела, які містять інформацію про історичні події, пов'язані з існуванням цієї Церкви. Джерелознавство історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років, його теоретичні і практичні завдання є складовою частиною загального джерелознавства історії України, оскільки процеси, які відбувалися в церковному середовищі зазначеного періоду, невід'ємні від загальноісторичних, політичного, соціального, культурного життя суспільства.

Джерела з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років мають свою *специфіку*, зумовлену кількома факторами. *По-перше*, це Православна Церква в Україні, яка була складовою частиною Російської Церкви у 1686–1917 рр., але з початком визвольних змагань 1917 р. національно налаштоване духовенство і миряни виступили за проголошення автокефалії Православної Церкви. Тому можливе застосування загальних методик дослідження джерел з історії Православної Церкви ХХ ст., в т. ч. щодо утворення рухів за оновлення Церкви та репресій проти церковних діячів. Відмінною складовою є національне спрямування цих процесів, що зумовило появу специфіки джерел.

По-друге, проголошення українізації як однієї з головних складових боротьби за національну Церкву привело до утворення масиву джерел, які потребують вивчення як складової у системі українознавства. Наприклад, джерела про склад церковних хорів українізованих православних парафій УАПЦ свідчать про те, що це були одночасно хори місцевих “Просвіт”. Взагалі українізаційні процеси на селі в 1920-х роках відбувалися синхронно з українізацією місцевої парафії. Процес згортання українізації та коренізації наприкінці 1920-х років в УСРР збігся з ліквідацією “петлюрівщини” в УАПЦ і процесом “СВУ”.

По-третьє, при дослідженні джерел з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років слід враховувати обставину перебування цієї Церкви в опозиції до Українського Екзархату Московського Патріархату та Обновленської Церкви в Україні, що зумовило появу полемічних джерел як складової джерел з історії Православної Церкви ХХ ст., наклало свій відбиток на лексику, діловодні форми, спосіб тиражування масових документів тощо. Тому при аналізі текстів документів треба зважати і на цей фактор.

Серед *теоретичних завдань джерелознавства історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років* є подальша розробка загальних теоретичних положень про

джерела з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років, предмет та структуру джерелознавства, впорядкування понятійно-термінологічного апарату цього напрямку досліджень з урахуванням таких факторів, як загальні процеси українізації, впливи комуністичної та соціал-демократичної ідеологій, революційне піднесення широких мас народу і перехід до побудови соціалістичного суспільства в ході реалізації марксистського експерименту в Україні та ін.

До *теоретичних завдань* також належить подальша розробка методики пошуку, опрацювання та використання джерел з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років. Це стосується не тільки вже почасти опрацьованих дослідниками зібрань архівних джерел у вітчизняних державних архівах. Поки що малодослідженими залишаються ті архівні фонди і колекції, які містять дотичні джерела, а також закордонні осередки української церковної діаспори. З огляду на це повинні розвинутиись і нові принципи систематизації джерельної бази.

До *практичних завдань* джерелознавства історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років також слід віднести ті ж самі напрями дослідження, що й до джерелознавства історії України³. Це стосується пропозиції здійснення на державному рівні нової політики пошуку, збереження та використання джерел, здійснення масштабної акції повернення з інших країн матеріалів та документів, що опинилися там в різний час, а також виникли як продовження справи їх збереження та розповсюдження (спогади, відбитки світлин, епістолярій тощо). До практичних завдань належить створення загальноукраїнського комп'ютерного ресурсу історичних пам'яток, де мала б бути подана опрацьована і систематизована інформація щодо джерел з історії Православної Церкви в Україні, в т. ч. УАПЦ⁴.

Головними методологічними принципами та методами роботи з джерелами з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років є загальноприйняті в історичній науці. Одним з головних є *принцип об'єктивності*, оскільки історичне джерело є об'єктивною реальністю, яка в принципі є носієм достовірних історичних фактів за умов правильного використання прийомів наукової критики⁵. Донедавна принцип об'єктивності мав інше тлумачення, оскільки за умов панування марксистсько-ленінської методології в науці вищим проявом об'єктивності визнавалася виключно комуністична партійність⁶.

Проте в сучасних умовах використання такого формулювання виглядає недоречним, оскільки “комуністична партійність” ніяк не спроможна пояснити масову появу джерел з історії проголошення УАПЦ у 1920-ті роки, а також зацікавлення цими джерелами на початку 1990-х років

Очевидно, для дослідження цієї теми найбільш важливою складовою є об'єктивне ставлення до виявлених церковних документів і матеріалів, яке

³ Див. докл.: *Богдашина О. М.* Джерелознавство історії України... – С. 9.

⁴ Див.: *Преловська І.* Деякі проблеми джерелознавства історії Української автокефальної православної церкви (1921–1938) // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова): Матер. X міжнар. наук. конф.: (30 травня – 1 червня 2012 р.). – К., 2012. – С. 140–144.

⁵ *Богдашина О. М.* Джерелознавство історії України... – С. 13.

⁶ *Мельник Л. Г.* Предмет і методологія історичної науки. – К., 1977. – С. 67.

не залежить від авторських релігійних переконань, оскільки зміст багатьох документів УАПЦ є надто дражливим саме з церковної точки зору. Відхід від традиційних засад російського Православ'я, відвертий український націоналізм, непрості стосунки з радянською владою як на початку діяльності автокефального руху, так і в період найбільшого розвою політичних репресій – усе це вимагає певної відстороненості дослідника, необхідності утримуватись від симпатій і антипатій у своїх оцінках та висновках щодо цієї Церкви та її діячів.

Принцип системності та всебічності, тобто цілісності вивчення комплексу джерел з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років вимагає використання всіх доступних джерел з досліджуваної проблеми. При дослідженні цього виду джерел варто пам'ятати, що, через маргіналізацію прихильників УАПЦ (Соборноправної) в закордонному середовищі, негативне ставлення до цієї Церкви в СРСР, коли її було спрофановано, майже всіх діячів знищено, а потім тривалий час взагалі неможливо було дістатися до об'єктивної інформації щодо її існування, абсолютна більшість тих джерел, які мають світське або інше конфесійне походження, містить негативні судження і висновки, викликані обставинами виникнення такого виду джерел.

Принцип системності та всебічності вимагає залучення до дослідження і таких джерел, оскільки вони також містять інформацію, яку могли приховувати представники самої УАПЦ. Проблемою у дотриманні цього принципу можуть стати документи про особисте життя діячів УАПЦ, які отримано внаслідок стеження та перлюстрації листів інтимного характеру⁷.

Принцип *історизму* передбачає врахування суспільно-історичних умов виникнення джерел, їх соціальних функцій, етапів розвитку⁸. Очевидно, що поява комплексу джерел з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років зумовлена радикальною зміною суспільно-історичних умов існування Православної Церкви в Україні в часи Першої світової війни і Лютневої революції 1917 р. Саме через різкі зміни політичного ладу, в ході розвою церковно-визвольних змагань з'явилася ВПЦР, яка поклала початок організаційній діяльності автокефального руху і випустила перші документи. У процесі її діяльності виникла група джерел церковного походження, яка відрізнялася від церковного діловодства попереднього періоду існування структур Російської Церкви в українських землях. Під час *першого етапу (1917–1921)* виникнення джерел з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років з'явилися документальні напрацювання, які з самого початку не були схожі на зразки діловодних документів Київської духовної консисторії або митрополичої канцелярії.

Після проголошення УАПЦ як самостійної Церкви на Першому Всеукраїнському православному церковному Соборі 14–30 жовтня 1921 р., а також внаслідок розвитку нового типу правопису і діловодства з встановленням

⁷ Підставою для перлюстрації кореспонденції був декрет Ради Народних Комісарів за підписом голови Раднаркому В. І. Леніна “Про порядок догляду та виїмки поштово-телеграфної кореспонденції і доставки відомостей про неї” від 10 лютого 1921 р. (Шаповал Ю. І., Пристайко В. І., Золотарьов В. А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 213–214).

⁸ Богдашина О. М. Джерелознавство історії України... – С. 13.

Методи і принципи дослідження документальних джерел...

радянської влади і проголошенням УСРР, починається *другий етап* розвитку джерел з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років, який охоплює період власне церковної діяльності у 1921–1929 рр.

Останнім *третьім етапом* у виникненні і розвитку джерел з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років є період існування цієї Церкви під назвою “Українська Православна Церква”, який характеризується надзвичайною бідністю джерел церковного походження. Натомість цей період набагато краще представлений джерелами нецерковного походження, зокрема архівно-кримінальними справами діячів УАПЦ та іншими нецерковними документами та матеріалами. Щоправда, в цей час періодична преса також перестала бути джерелом, оскільки радянські видання про Церкву нічого не писали, а церковні – перестали виходити друком.

Ідеологічні складові методології дослідження документальних джерел з історії УАПЦ. Багатолітня залежність українських земель від іноземних політичних і церковних центрів зумовила специфіку розвитку історико-церковного джерелознавства в Україні у ХХ ст. Ця обставина спричинила відповідний розподіл на основні етапи утворення джерел і подальшого їх дослідження. Очевидно, що до 1917 р. ніяких спеціальних джерелознавчих студій з історії Української Церкви не було, оскільки тогочасні провідні вчені історики і джерелознавці вивчали виключно українські церковні старожитності.

Навіть провідні діячі автокефального руху служили тоді парафіяльними священиками або працювали в інших відомствах. Виняток становить тільки Володимир Чехівський (1876–1937), який з відзнакою закінчив КДА, але потім потрапив під поліцейний нагляд через пропаганду українських ідей у навчальних закладах духовного відомства і взагалі у 1907 р. увійшов до складу ЦК УСДРП. Згодом він став головним ідеологом УАПЦ, головою Ідеологічної комісії ВПЦР, дорадником митрополита УАПЦ Василя Липківського. У своїх богословських творах він зміг поєднати богослов'я з соціал-демократичними і українськими націоналістичними ідеями.

Але в цілому дореволюційна історіографія могла розвиватись виключно на засадах монархізму і російського Православ'я. Тому навіть дослідження з церковної історії України, зокрема Київської митрополії, були можливі тільки в контексті історії Російської держави і РПЦ. Всі інші напрями кваліфікувались як політичний і церковний сепаратизм і визнавались небезпечними, а їх автори – неблагонадійними особами.

Окрім ізоляції, в якій опинилася УАПЦ в УСРР, існували внутрішні причини, за якими зацікавленість у доступі до її джерел була практично відсутня. Сама УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським позиціонувала себе як “Церква робітника і селянина”. В її канонах було закріплено засади устрою, який вимагав радикальних змін у стосунках всередині Східної Православної Церкви на основі рівності, а не попереднього розподілу, що передбачав певну підлеглість Православної Церкви в Україні спочатку Константинопольському Патріархату, а потім Московському. Це спричинило внутрішньоцерковну ізоляцію УАПЦ, коли через відсутність

зв'язків та контактів з іншими церковними організаціями та їхніми представниками практично не утворилось, отже, і не відклалось джерел.

Ідеологічними засадами УАПЦ 1920-х – 1930-х років були проголошені автокефалія, українізація та соборноправність, як наслідок протистояння між прихильниками проголошення автокефалії Української Церкви та прибічниками ідеї нерозривності стосунків з Московським Патріархатом. Ці положення згодом визнала засадничими і УАПЦ (Соборноправна), яка інституалізувалась як окрема структура в Ашаффенбурзі у 1947 р. і продовжила своє існування у США.

Дослідженням і публікацією джерел у США у 1950-ті – 1980-ті роки опікувалось Українське Православне Братство ім. митрополита Василя Липківського, яке також стояло на засадах збереження і публікації всієї спадщини УАПЦ формації 1921 р. Ідеологічними засадами, на яких ґрунтувалися всі публікації джерел, здійснені Братством, були український націоналізм, абсолютна глорифікація УАПЦ та її діячів, антирадянська налаштованість.

Окрему групу джерел складають апологетичні та полемічні твори відповідних церковних діячів УАПЦ і церковно-полемічні твори ідеологів УАПЦ. У своїй капітальній праці, присвяченій вивченню історії Церкви та релігійної думки в Україні, В. І. Ульяновський вказує на те, що “вищим проявом самодостатності розвитку церкви в середні віки були теологічні студії, місцева писемна церковна традиція і значна духовна діяльність представників певної церкви в своїй країні. Власне духовна діяльність була й залишається основним завданням і функцією церкви”⁹. Складовими частинами цієї діяльності є релігійне виховання вірних свого народу, культурно-просвітницька та педагогічна діяльність, сакральна функція та розвиток богослов'я і віровчення.

Специфікою теологічної творчості ідеологів і богословів УАПЦ 1920-х років, на відміну від середньовічної доби, можна вважати такі моменти. *По-перше*, станом на початок ХХ ст. давно вже обірвалися традиції власне українського богослов'я, оскільки Київську митрополію було приєднано до Московського Патріархату наприкінці ХVІІ ст.¹⁰. Таким чином, богословські студії упродовж тривалого часу розвивалися виключно в руслі

⁹ Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 2: Середина ХV – кінець ХVІ століття. – С. 3.

¹⁰ Див., напр.: Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому Патриархату (1620–1694) // Архив Юго-Западной России. – К., 1872. – Ч. 1. – Т. 5 / Сост. С. Терновский. – І–ХІ+1–172+488 с.; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – К., 1998. – Т. 2. – С. 292–378; *Іларіон (Огієнко), митроп.* Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви: У 2 т. / Ред. прот. С. Ярмусь. – 2-е вид. – Вінніпег, 1982. – С. 157–194; *Харишин М. В.* Історія підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. – К., 1995. – 176 с.; *Харишин М., Мордвінцев В.* Російське самодержавство та Київська митрополічна кафедра, або Як Українська православна церква позбулася автокефалії. – К., 1999. – 334 с.; Історія релігії в Україні: У 10 т. – К., 1997. – Т. 2: Українське православ'я. – С. 308–320; *Савчук С., Мулик-Луцик Ю.* Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. – Вінніпег, 1991. – Т. 1. – С. 101–134; *Яковенко С. Г.* Западнорусская церковь в последней трети ХVІІ в. // *Макарий, митроп.* История русской церкви. – М., 1996. – Кн. VII. – С. 532–543; та ін.

московського Православ'я за умов неможливості розвивати свій власний український напрям.

По-друге, незважаючи на національні переконання і бажання розбудувати українську національну Церкву, усі богослови та ідеологи УАПЦ 1920-х років були вихованцями російських богословських навчальних закладів кінця XIX – початку XX ст., що не могло не відобразитись на формі і змісті їхніх богословських, полемічних та ідеологічних праць і публікацій.

По-третє, всі учасники церковно-визвольних змагань за автокефалію Православної Церкви в Україні 1917–1921 рр. та діячі УАПЦ тим чи іншим чином зазнали на собі різноманітних ідеологічних впливів, в основному соціал-демократичного напрямку. Виявлені тексти відозв діячів автокефального руху, а згодом і УАПЦ, свідчать про виразний вплив на їхніх авторів з боку революційного мітингового середовища і нового радянського діловодства.

По-четверте, специфікою апологетичної і полемічної літератури діячів УАПЦ 1920-х років є спрямування не тільки і не стільки проти римокатоликів чи протестантів, скільки проти опонентів з тих православних напрямів, які після утворення УАПЦ у 1921 р. зайняли щодо цієї Церкви ворожу позицію.

Митрополит Василь Липківський, В. М. Чехівський та інші діячі УАПЦ у своїх працях спростовують звинувачення опонентів у тім, що УАПЦ прямує до унії чи до протестантизму, наполягаючи на вірності Українському Православ'ю. Але окрім декларативних заяв щодо відродження Української Церкви і вірності тим православним традиціям, які було знищено під час “московського панування в Україні з XVII ст.”, немає підстав говорити про якесь реальне дотримання традицій київських богословів середньовічної доби на практиці.

Спеціальної уваги потребують написані для богослужбового вжитку літургійні та гомілетичні твори діячів УАПЦ. Написання “Української ранішньої”, “Української літургії” та “Української вечірньої” мало на меті змінити богослужіння УАПЦ для надання йому виразного українського народного характеру. В основу цих богослужінь було покладено вимоги звичайного церковного уставу, але автор цих творів О. О. Левицький запропонував на вибір під час богослужіння виконувати замість читання та співання псалмів українські народні канти відповідного змісту.

Так само проповідницькі відправи В. М. Чехівського “Слово Хресне” та “Визволення”, а також проповіді митрополита УАПЦ Василя Липківського за формою не суперечать вимогам православного богослужіння, але за змістом мають виразний національний народний характер й відповідне ідейне спрямування. Хоч би чим керувались автори, але об'єктивно це означало відхід від існуючої усталеної форми православного богослужіння.

Тільки один цей факт запровадження у богослужбову практику в православному храмі нових «неканонічних» творів українських авторів та композиторів 1920-х років відкидав УАПЦ за межі канонічного Православ'я і повністю унеможлилював молитовне спілкування з іншими православними. Врахування цієї обставини дає можливість зрозуміти критичну налаштованість опонентів УАПЦ, яка присутня в усіх без винятку джерелах.

Документи періоду церковно-визвольних змагань 1917–1921 рр., що свідчать про стосунки між представниками автокефального руху та єпископатом, який зберіг канонічний зв'язок з Московським Патріархатом навіть після змін у правовому становищі Православної Церкви в Україні після Всеукраїнського Собору 1918 р., містять відомості про намагання цього руху перетворитися в Церкву із власною національною ієрархією.

У джерелознавчому дослідженні А. В. Стародуба, яке містить систематизований перелік постанов та рішень Всеукраїнського Собору 1918 р., аналітичний виклад огляду архівних джерел та декілька опублікованих документів Собору, є інформація щодо діяльності єпископів в українських єпархіях цього періоду¹¹. Попри виконаний джерелознавчий аналіз і археографічну роботу, на часі публікація джерел Всеукраїнського Собору 1918 р. з відповідним опрацюванням переліку єпископів цього періоду, систематизацією відомостей щодо єпископських кафедр, упорядкування біографічних відомостей.

Вододілом у справі утворення власного єпископату УАПЦ стала пресвітерська хіротонія протоієрея Василя Липківського на Архієпископа Київського, Митрополита УАПЦ, яка відбулась у великому Софійському соборі 23 жовтня 1921 р. Після цієї події і до останніх років існування УАПЦ (1921–1930), а потім під назвою “Українська Православна Церква” (1930–1939), існував власний єпископат УАПЦ, який з грудня 1930 р. увійшов до УПЦ, окрім зреченців.

Виявлені документи і матеріали, які стосуються єпископату УАПЦ (УПЦ), тематично можна поділити умовно на 7 груп:

1) листування діячів ВПЦР з представниками інших церков (Російської, Грузинської, Константинопольської) у справі допомоги у набутті власного єпископату шляхом чинної у Православній Церкві хіротонії 2-х або 3-х кандидатів на висвячення єпископів УАПЦ до 1921 р.;

2) звернення та відозви діячів ВПЦР і взагалі прихильників автокефалії Православної Церкви в Україні до 1921 р. стосовно проблеми набуття власного єпископату;

3) матеріали періодичної преси, присвячені висвітленню цієї проблеми;

4) всі матеріали за 1921–1930 рр. щодо соборної висвяти митрополита УАПЦ Василя Липківського та всіх єпископів УАПЦ, які були висвячені тільки ієрархами цієї Церкви (соборні документи, епістолярій, публікації та архівні матеріали періодичних видань, твори церковних ідеологів усіх напрямів);

5) листування та звернення єпископів УАПЦ і діячів ВПЦР до представників “Діяльно-Христової Церкви”, тихонівської та обновленської церков у справі налагодження стосунків, подолання ворожнечі, переговорів щодо об'єднання;

6) документи щодо єпископату Української Православної Церкви, починаючи від “Екстреного” Собору УПЦ 8–12 грудня 1930 р. і до майже повної ліквідації ієрархії цієї Церкви впродовж 1930–1939 рр.;

¹¹ *Стародуб А.* Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: Огляд джерел. – К., 2010. – 236 с.

7) відомості щодо єпископів УАПЦ (УПЦ), які пережили період політичних репресій в СРСР, виїхавши за кордон, або проживали в СРСР після перебування в таборах чи на засланні.

Марксистсько-ленінська радянська методологія в принципі заперечувала необхідність джерелознавчого і будь-якого вивчення історії Церкви і УАПЦ міжвоєнного періоду зокрема. Вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про класову боротьбу та діалектичний метод було проголошено засновником радянської держави В. І. Леніним вищим науковим надбанням: “марксизм [...] є найвищий розвиток всієї історичної і економічної, і філософської науки Європи”¹².

Оскільки основним положенням матеріалістичного розуміння історії, згідно з працями К. Маркса і Ф. Енгельса, є положення про первинність суспільного буття і вторинність суспільної свідомості на підставі розуміння вирішальної ролі виробництва в житті суспільства, тому з позицій марксизму історію суспільства слід розглядати насамперед як історію розвитку продуктивних сил і виробничих відносин людей¹³. З цієї точки зору релігія і Церква не просто належать до “продуктивних сил” суспільства, а є однією зі “шкідливих” складових суспільної свідомості, які “гальмують” рух уперед. Тому представникам релігії та Церкви у визначенні їхньої ролі у класових суспільствах представники марксистської методології відводили виключно реакційну роль, зумовлену “обслуговуванням” інтересів панівних класів.

Якщо з позицій атеїстичної пропаганди як складової частини матеріалістичного світогляду діячі УАПЦ як представники Церкви були носіями “темноти, неучтва і забобонів”, то з політичної точки зору УАПЦ кваліфіковано тогочасними партійними діячами й ідеологами (І. К. Сухоплюєв, В. М. Еллан-Блакитний) як угруповання “петлюрівців” і “контрреволюціонерів”.

На початку 1920-х років в оцінках і підходах до УАПЦ застосовувався організований масовий вплив атеїстичної пропаганди, який ґрунтувався на працях О. М. Ярославського (М. І. Губельмана), В. Д. Бонч-Бруєвича, А. В. Луначарського, І. І. Скворцова-Степанова та ін. Програмними були роботи В. І. Леніна, зокрема стаття “Про значення воєнничого матеріалізму” з тезами про виховання трудящих в душі матеріалістичного світорозуміння, де сформульовано вимоги цілеспрямованого впливу на різні категорії віруючих з метою їх перевиховання¹⁴.

Але весь ідеологічний арсенал у вигляді лекцій, відкритих диспутів, виступів пропагандистів, усіляких галасливих заходів на кшталт “комсомольського Різдва”, перших антирелігійних збірників і періодичних видань (“Безбожник”, “Безбожник у станка”, “Безвірник”), виступів по радіо, антирелігійних віршів і пісень виявився безсилим переконати українського селянина не відвідувати богослужіння українською мовою та відмовитися від віри в Бога і не ходити до церкви. До того ж сама по собі богослужбова діяльність єпископів і духовенства УАПЦ не суперечила радянському законодавству і не могла бути прямою причиною для репресій і припинення їхньої діяльності.

¹² Цит. за: Мельник Л. Г. Предмет і методологія історичної науки... – С. 34.

¹³ Там само. – С. 34–35.

¹⁴ Лобовик Б. О. Порівняльне дослідження історії релігії // Ярославський О. М. Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині. – 4-те укр. вид. – К., 1983. – С. 4.

З середини 1920-х років обрано інший шлях боротьби з УАПЦ, який дозволяв воювати з нею не ідеологічними методами, а політично-кримінальними, пере kwalіфікуючи богослужбову діяльність УАПЦ не тільки на “затемнення народних мас”, а й на різновид антирадянської пропаганди, а церковних ієрархів, духовенство і активістів представляючи як ворогів радянської влади, “попів, що скомпрометували себе контрреволюційною діяльністю в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції”¹⁵, які тепер нібито переховуються від переслідування під виглядом церковних діячів.

Ця тактика виявилась набагато результативнішою, оскільки дозволяла не просто проводити епізодичні арешти діячів УАПЦ, а й розгорнути плано-мірне знищення прошарку суспільства під приводом покарання за “петлюрівське минуле”. Така форма боротьби чудово вписувалась у реалізацію теорії класової боротьби на практиці, даючи “аргументи” у “підтвердженні” її загострення. У практичній площині це викликало появу кримінальних справ, де і було застосовано такі формулювання як офіційні звинувачення.

У документах ДПУ УСРР діяльність УАПЦ, як правило, було представлено як складову частину “українського сепаратизму”, який кваліфіковано як вияв класової боротьби української буржуазії під націоналістичними прапорами¹⁶. Після поразки збройної боротьби з радянською владою українські націоналісти нібито змінили тактику і “влилися у лави бійців культурного фронту”¹⁷. На думку авторів таємного обіжника ДПУ УСРР “Про український сепаратизм” від 4 вересня 1926 р., УАПЦ була створена з метою розвитку націоналістичних тенденцій і стала могутнім осередком націоналізму та “агітаційною зброєю”¹⁸.

Згідно з цим документом, колишні представники української контрреволюції, не маючи можливості перемогти радянську владу, почали нелегальну роботу запровадження українського націоналізму та самостійницької ідеї в народні маси, стали організовувати куркульство на селі, використовувати процес українізації з метою підриву радянської влади. Окремо розглянуто проблему вбивства С. Петлюри та вплив цієї події на розпалювання ненависті до “московських окупантів”¹⁹. З іншого боку, розгортання репресій у 1930-ті роки тогочасні джерела пояснювали “загостренням класової боротьби” на початковому етапі будівництва соціалізму через прогнозований шалений опір переможених “реакційних класів”.

Тому навіть колишні церковні діячі, які відійшли від церковної діяльності, як-от голова ВПЦР у 1919–1924 рр. М. Н. Мороз, цілий ряд зреченців церковного сану у 1929–1930 рр., підпадали під нові інструкції і розпорядження щодо ліквідації “колишніх церковників і сектантів”, взагалі тих, кого

¹⁵ Там само. – С. 4.

¹⁶ Таємний обіжник ГПУ УСРР “Про український сепаратизм” від 4 вересня 1926 р. // Шаповал Ю. І., Пристайко В. І., Золотарьов В. А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 254–267.

¹⁷ Там само. – С. 256.

¹⁸ Там само. – С. 257.

¹⁹ Там само. – С. 264–266.

було оголошено “ворогами радянської влади”. Таким чином, для органів безпеки інтерес становили усі, хто були причетні до роботи в керівних органах УАПЦ (УПЦ), взагалі до Церкви. Методологічно цей аспект проблеми досліджено у джерелознавчій праці С. І. Білоконя²⁰.

В. М. Даниленко в передмові до видання щотижневих зведень секретного відділу ДПУ УСРР зауважив: “Поділивши українську людність за класовими ознаками, співробітники секретних підрозділів ДПУ, згідно з компартійними вимогами, аналізували становище, настрої і потаємні плани робітників, інтелігенції, радянських службовців, сільського населення. У секретному відділі готувалась докладна інформація про агентурні розробки представників колишніх політичних партій, діячів науки, освіти, культури, духовенства, студентів”²¹.

“Процес СВУ” 1930 р. у сенсі методології дослідження радянського терору як засобу побудови нового суспільства ще довго буде залишатись в центрі уваги дослідників. Для розуміння причин організації цього процесу цікавою є праця прозаїка, вченого і розвідника Віктора Петрова-Домонтовича “Українські культурні діячі УРСР, жертви більшовицького терору”²², яка передруковувалася кілька разів. Востаннє перший варіант цього передруку опубліковано разом з археографічною розвідкою В’ячеслава Брюховецького²³.

У своїх міркуваннях про причини розгортання нищівного терору проти української інтелігенції В. П. Петров-Домонтович спирався на видану в Берліні 1924 р. книжку С. К. Мельгунова, де той цитував статтю О. Лациса, що мала настановчий характер і визначила основний зміст завдань та методів роботи ЧК²⁴. Сам О. Лацис стверджував, що ЧК – це не слідча комісія і не суд, що це “орган бойовий, який діє на внутрішньому фронті громадянської війни: він ворога не судить, а вражає, не милує, а спопеляє кожного, хто по той бік барикад”²⁵. У цій інструкції було чітко визначено критерій відбору тих людей, які підлягають знищенню на підставі класового підходу, тобто масовому знищенню класових ворогів: це мали бути не “слова” і “діла”, а “освіта” і “фах”²⁶.

Таким чином, всі, хто опинився на лаві підсудних на процесі “СВУ”, були дійсно “винуваті” згідно з цією інструкцією, оскільки вони мали “класово ворожі пролетаріату” походження, освіту і фах. Весь масив озвученої і надрукованої інформації щодо ставлення до релігії та Церкви в СРСР

²⁰ Білоконя С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.

²¹ Даниленко В. Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років // Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. Даниленко. – К., 2012. – С. 28.

²² Петров В. П. Українська інтелігенція – жертва більшовицького терору // Слово і час. – 2010. – № 10 (598). – Жовтень. – С. 79–99.

²³ Брюховецький В. Рукописи таки не горять, але ховають загадки // Там само. – С. 77–79.

²⁴ Петров В. П. Українська інтелігенція – жертва більшовицького терору. – С. 80.

²⁵ Цит. за: Там само.

²⁶ Там само. – С. 80.

красномовно і недвозначно свідчить про це. Сам В. П. Петров робить висновок на підставі інструкції О. Лациса про цей процес: не йшлося ані про слова, ані про дії. Люди підлягали ліквідації, незалежно від фактів їхньої антирадянської діяльності. «Большевики запроваджували в життя нову форму юрисдикції, коли людину засуджували за слова, ніколи не сказані, і за дії, ніколи не зроблені. СВУ був першою спробою подібного процесу»²⁷.

У методичному плані програмною для дослідження причин, політичних мотивів і організації процесу пошуку та затримання церковних діячів в ході відразу кількох операцій органів безпеки впродовж 1937 р. є стаття О. Г. Бажана, де на основі оперативної та звітної документації органів держбезпеки досліджено масштаб радянської репресивної політики щодо «церковників та сектантів» у часи «Великого терору» 1937–1938 рр. в УРСР²⁸. У цій публікації розкрито специфіку наступу проти «церковної контрреволюції», причому автором запропоновано документально обґрунтовані хронологічні межі цих операцій: від 1 серпня 1937 р. до листопада 1938 р., коли остаточно було зруйновано основні церковні структури.

Автор дослідив процес «накладання» кількох операцій: ««Вилучення» священнослужителів та віруючих із радянського соціуму відбувалося під час так званої польської операції НКВС за № 00485 від 11 серпня 1937 р., яка мала покласти край «фашистсько-повстанській, шпигунській, диверсійній та терористичній діяльності польської розвідки в СРСР». На здійснення «польського» наказу відводилось три місяці – з 20 серпня до 20 листопада 1937 р. Проте терміни каральної акції постійно продовжувалися разом із термінами на проведення інших чекістських операцій по «нацконтингентам» – спочатку до 10 грудня 1937 р., потім до 1 січня 1938 р., до 15 квітня, і остаточно, до 1 серпня 1938 року»²⁹. В методичному плані це пояснює зацікавленість слідчих під час допитів діячів УПЦ їхніми зв'язками чи навіть окремими висловами щодо польського питання.

У статті О. Г. Бажана аргументовано доведено не тільки зв'язок між викладеними в чекістських інструкціях причинами для арешту, що мало настановчий характер для слідчих, але й причину одночасної ліквідації або заслання духовенства і вірних, усунення і подальшої ліквідації очільників основних релігійних конфесій в УРСР восени 1937 р.³⁰ До статті додаються архівні документи, які є цінними для вивчення проблеми³¹. Результати виконання цих наказів призвели до утворення великого масиву архівно-кримінальних справ репресованих діячів у 1920-ті – 1930-ті роки в Україні, серед яких можна виокремити дві групи: 1) кримінальні справи репресованих діячів УАПЦ (1921–1930) і 2) кримінальні справи репресованих в період існування УПЦ (1930–1939).

²⁷ Там само. – С. 85.

²⁸ Бажан О. Г. «Шпигуни в сутанах»: До питання про масштаби політичних репресій серед духовенства та віруючих в УРСР у 1937–1938 рр. // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № X–XI. – С. 135–154.

²⁹ Там само. – С. 136.

³⁰ Там само. – С. 137.

³¹ Там само. – С. 139–154.

Частково склад цих груп збігається за рахунок осіб, які належали перед тим до УАПЦ, не були ув'язнені і перейшли до новопроголошеної Церкви після "Екстреного" Собору УПЦ 8–12 грудня 1930 р. Але є кримінальні справи на тих, хто приєднався вже після організаційного оформлення цієї Церкви і був репресований саме як її діяч. Проведене дослідження дає змогу твердити, що у класифікації цих справ доцільніше дотримуватись хронологічного принципу, оскільки тематичний не дає цілісної картини розвою репресій.

На сьогодні існує тільки один окремий збірник публікацій, присвячений *науково-методичним аспектам дослідження архівно-кримінальних справ репресованих*³², який опубліковано у 1998 р. спільними зусиллями Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України, ЦДАГО України, УДНДІАСД та ГДА СБУ. В основу збірника покладено доповіді учасників науково-практичної конференції "Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання".

В її роботі взяли участь 76 осіб: директори і співробітники державних архівів України, академічних інститутів, працівники СБУ, прокуратур (військової, міської, обласної, Генеральної), органів внутрішніх справ, комісій з питань поновлення прав колишніх репресованих, члени товариств "Меморіал" та політв'язнів, академік і член-кореспондент НАН України, науковці тощо. Учасники конференції вшанували хвилиною мовчання пам'ять жертв політичних репресій і мали нагоду ознайомитися з документальною виставкою "Повернені із забуття..."³³.

У передмові до збірника зазначалось, що архівно-слідчі справи репресованих – унікальне, надзвичайно цінне історичне джерело, документальне свідчення епохи радянського, більшовицького тоталітаризму, негативні наслідки якого ще тривалий час доведеться долати українському суспільству. Відкриття цих специфічних документів, їх передача від колишнього КДБ до державних архівів має велике багатоаспектне значення.

Перший аспект – *морально-політичний, суспільний*. Це ознака глибокої демократизації нашого життя, активних намагань покінчити з наслідками тоталітарного минулого. Сотням тисяч безвинних жертв політичних репресій повернуто імена. Реалізується широкомасштабна державна програма видання серії книг "Реабілітовані історією".

Другий аспект – *соціально-правовий*. Було частково відновлено соціальну справедливість щодо числених жертв політичного терору, їхніх родин зусиллями мережі комісій з питань поновлення прав реабілітованих.

Третій аспект – *науковий*. Залучаються до наукового обігу донедавна закриті оригінальні історичні джерела. Завдяки цьому ліквідовано чимало білих плям новітньої історії України, руйнуються стійкі міфологеми радянської історіографії, комуністичної пропаганди, оголюється "режисура" багатьох процесів і справ, фабрикованих кількома поколіннями чекістів.

Аспект четвертий – *архівно-суспільний*. Поява у лоні державної архівної служби такого величезного масиву специфічних архівних джерел породила

³² Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. праць / Ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 1998. – 161 с.

³³ Там само. – С. 3–4.

низку складних проблем як внутрішньоархівного, так і ширшого, суспільного характеру, які ускладнюються нерозвинутістю нормативно-правової бази³⁴.

У цьому збірнику опубліковано статтю відомого джерелознавця, заслуженого професора КНУ ім. Т. Шевченка, д.і.н. Я. С. Калакури, в якій розглянуто особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів³⁵. Ця публікація, як і інші дослідження в галузі джерелознавства та історіографії, має настановче значення для цього дослідження.

Академік НАН України, голова Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” П. Т. Тронько наголосив на тому, що увагу потрібно приділити висвітленню політичних репресій 1920-х – початку 1930-х років, коли радянська влада в умовах мирного часу без будь-яких підстав посилила наступ на активних діячів національно-визвольного руху, робітничий клас, національно-свідому інтелігенцію, селянство, духовенство.

Основну групу джерел серії книг “Реабілітовані історією” становлять документальні матеріали постійного зберігання колишніх спецслужб та їхніх обласних управлінь (ВУНК, ДПУ, НКВС, КДБ), що зберігаються в архівах СБУ та інших архівосховищах. За своїм характером вони поділяються на 1) *аналітичні та довідково-інформаційні*; 2) *кримінальні справи репресованих громадян*. Враховуючи спрямування практичної діяльності колишніх спецслужб, використання цих документальних матеріалів можливе лише на основі їх критичного аналізу та зіставлення з іншими джерелами³⁶.

Важливою у справі окреслення методів роботи ДПУ УСРР та їхнього відображення у службовій документації є стаття заступника директора Інституту історії НАН України, голови правління Спілки архівістів України С. В. Кульчицького³⁷. Він зазначив, що архіви органів держбезпеки радянського періоду є цінним джерелом історичного аналізу. Щоб мати уявлення про те, наскільки вірогідна службова документація ВЧК–ОДПУ–УДБ–НКВС, треба уявити, яке місце займали органи державної безпеки в структурі політичного режиму, які методи вони застосовували.

В історії радянського тоталітаризму С. В. Кульчицький виділив два етапи – репресивний і лібералізований. Вони не пов’язані з природою самого режиму, яка не змінювалась від 1917 р. до конституційної реформи М. С. Горбачова та перших вільних виборів 1989–1990 рр. Ці етапи визначаються закономірностями формування тоталітарного ладу, точніше соціально-економічних відносин, пристосованих до природи політичного режиму³⁸.

На першому етапі, коли партія більшовиків силою насаджувала відносини комуністичного типу, у державному управлінні переважали репресивно-

³⁴ Там само. – С. 4.

³⁵ Калакура Я. С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих... – С. 19–23.

³⁶ Тронько П. Т. Реалізація державної програми з підготовки науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” // Там само. – С. 9–11.

³⁷ Кульчицький С. В. Методи роботи ДПУ УСРР та відображення їх у службовій документації // Там само. – С. 12–18.

³⁸ Там само. – С. 12.

терористичні методи. Відповідно в системі влади чільне місце зайняли органи державної безпеки – ВЧК–ОДПУ–УДБ–НКВС–МДБ. Долаючи опір переважної більшості суспільства, режим створював своє економічне підґрунтя – цілком одержавлене народне господарство. Метою його була ліквідація приватної власності на засоби виробництва і перетворення всіх класів і соціальних верств у сіру масу пролетаризованих працівників, економічно залежних від тоталітарної держави. Цієї мети радянська влада досягла напередодні Другої світової війни.

У першому післявоєнному десятиріччі були остаточно радянізовані нові території СРСР, у т. ч. західні області України. Після цього, а також у зв'язку зі смертю Й. В. Сталіна, для режиму виникла можливість відмовитись від репресивно-терористичного наголосу в політиці, що був небезпечним навіть для людей, які персоналізували владу³⁹. Розпочатий з ініціативи Л. П. Берії (яку незабаром перехопив М. С. Хрущов) курс на лібералізацію був закріплений XX з'їздом КПРС.

Оскільки події розвивались за сценарієм партапарату (Хрущов), а не органів державної безпеки (Берія), роль останніх в системі влади істотно зменшилася. Органи державної безпеки були започатковані постановою Раднаркому від 20 грудня 1917 р. про Всеросійську надзвичайну комісію (ВЧК). Беручи на себе повноту диктаторської влади, більшовики перетворювались з політичної партії на державну структуру. Щоб здійснювати диктатуру, вони потребували воєнізованої організації, яку назвали “караючим мечем революції”. Така організація повинна була гарантувати безпеку встановленого політичного режиму засобами насилля.

С. В. Кульчицький у своїй статті зазначив, що чекістські органи ніколи не змінювали функцій, визначених урядовою постановою від 20 грудня 1917 р., викорінювати і ліквідувати всі контрреволюційні і саботажницькі спроби і дії по всій Росії. Контрреволюційними вважалися будь-які дії і навіть думки (“спроби”), спрямовані проти носія диктатури – державної партії. Проте перші назви – ВЧК, а з 1922 р. – ДПУ повинні були маскувати їхнє призначення як органів безпеки. Для партії, яка злилася з державою, мова йшла саме про державну безпеку.

Тільки з 1934 р. назва чекістських органів стала відповідати суті їхньої роботи – Управління державної безпеки швидко акліматизувалися, дістали українські аббревіатури і стали невід’ємною часткою повсякденного життя. Настільки невід’ємною, що люди боялися вимовляти їхню повну назву. Казали просто: органи, і всім ставало зрозумілим, про що йдеться⁴⁰.

З точки зору розкриття поняття “неблагонадійний” і розуміння механізму застосування до них репресивних заходів у статті С. В. Кульчицького є пояснення: “Найбільш трудомісткою ділянкою роботи навіть для цієї величезної армії був облік неблагонадійних. Ними вважалися ті, хто не піддавався пропаганді, хто мав нещастя десь у вузькому колі натякнути, що думає інакше, ніж це вимагалось. Існували також мільйони неблагонадійних за обставинами народження: ті, хто мав «неправильне» соціальне походження

³⁹ Там само. – С. 13.

⁴⁰ Там само. – С. 15.

або «не ту» національність. Були й неблагонадійні за життєвими обставинами: мобілізовані у минулому не в ту армію, ті, хто тривалий час жив за кордоном або мав там рідню. Неблагонадійних могли не чіпати роками, але за допомогою незліченної кількості [...] «сексотів» (секретних сотрудників) чекісти уважно слідкували за ними. Слідкування давало можливість поповнювати картотеку людьми, з якими постійно спілкувалися неблагонадійні. Коли надходив слухний час, то починалися арешти⁴¹.

Далі у статті подано виклад методики штучного створення «контрреволюційних організацій» для здійснення масових чисток: «Щоб мати привід розправитися з неблагонадійними, – а вони були, як правило, політично бездіяльні, – у кабінетах слідчих створювалися нелегальні контрреволюційні організації. Заарештовані змушені були оголошувати себе їх членами. Потім починалися нові арешти. Так відбувалася масштабна чистка чекістської картотеки.

Рішення про утворення фіктивних контрреволюційних організацій з можливими лініями оскарження приймалося на високому рівні. Зокрема, основні лінії оскарження небезпечних для режиму своїм існуванням видатних діячів УНР, які втягувалися чекістами у т. зв. «СВУ», були продиктовані Сталіним у шифрограмі С. В. Косіору і В. Я. Чубарю 2 січня 1930 р.: «Ми тут гадаємо, що на суді треба розгорнути не тільки повстанські і терористичні справи звинувачених, але й медичні фокуси, які мали своєю метою вбивства відповідальних працівників».

Самодіяльність у створенні фіктивних організацій не допускалась. Такі випадки в чекістській практиці були, але місцеві несанкціоновані ініціативи суворо каралися. Апарат державної безпеки не міг використовуватися в кар'єрних або побутових цілях окремих співробітників або таємних працівників (сексотів)⁴².

Насамкінець у статті С. В. Кульчицького викладено загальні методичні настанови про те, що, вивчаючи документацію органів безпеки, треба пам'ятати, що вони створювались, фінансувались і працювали аж ніяк не для того, щоб виявляти конкретних осіб, які вчинили антидержавні дії. На першому, репресивному етапі розвитку радянського тоталітаризму їхні функції полягали передусім у попередженні опору тих або інших суспільних сил соціально-економічним перетворенням, здійснюваним всупереч інтересам переважної більшості суспільства. Отже, діяльність чекістів, за незначними винятками, мала превентивний характер.

Репресувалися ті, хто через свої індивідуальні особливості і життєвий досвід, соціальне становище або походження могли б у майбутньому виступати проти режиму. За винятком 1937–1938 рр., коли репресії частково набували неконтрольованого і хаотичного характеру, їхніми жертвами ставали опозиційні режиму люди, але які здебільшого не встигали або взагалі не мали наміру наважитись на конкретні дії. Чекісти завжди діяли на випередження.

Не тільки слідчі справи, а й будь-які інші документи органів безпеки, включаючи цілком таємні, ані словом не визнавали превентивності репресій.

⁴¹ Там само. – С. 16.

⁴² Там само. – С. 17.

До своєї справи чекісти ставилися серйозно. Інколи вони виявлялися неспроможними вибити із заарештованих вірогідні свідчення, але це бувало тільки тоді, коли формула оскарження не піддавалась утіленню у конкретні дії.

Слід наголосити, що аналіз архівних матеріалів органів державної безпеки вимагає особливих підходів. Без цього джерела неможливо скласти чітке уявлення про суспільно-політичні процеси. Разом з тим, не треба брати на віру загальну сукупність фактів з архівів ВЧК–ОДПУ–УДБ–НКВС. Фонди архівів державної безпеки – досить специфічне історичне джерело⁴³.

*Проблема використання у радянських джерелах терміна “фашизм” щодо УАПЦ*⁴⁴. Термін “фашизм” у джерелах нецерковного походження супроводжував УАПЦ практично з самого початку її діяльності аж до появи звинувачення у приналежності до “організації фашистського типу” в архівно-кримінальних справах церковних діячів. Таким чином, існує специфіка проблеми використання цього терміна стосовно православних церков в УСРР (УРСР) напередодні Другої світової війни.

Наприклад, митрополита УАПЦ Василя Липківського у 1937 р. було страчено саме з цим звинуваченням: “Обвиняется в том, что являлся одним из руководителей националистической фашистской организации украинских церковников, ставившей своей целью отторжение Украины от СССР и создание самостоятельного государства фашистского типа. Был связан с заграничными эмигрантскими кругами и посылал им а[нти]/с[оветскую] информацию, за что периодически получал денежное вознаграждение”⁴⁵.

По закінченні війни й виконанні вироків Нюрнберзького процесу 1946 р. значення терміна “фашизм” дещо змінилося, особливо його смислове навантаження в радянських джерелах. Після перемоги над “німецько-фашистськими загарбниками” наступним поколінням радянських людей було значно важче зрозуміти, в якому сенсі вживався цей термін до початку війни.

Фашизм (італ. *fascismo*, від італ. *fascio* – зв’язка, об’єднання) – ідеологія культу сильної особистості, шовінізму та расизму. Основою ідеології фашизму є крайній шовінізм і націоналізм, що переходять в ідею расової обраності, мілітаризм і вождизм. Фашизм – соціально-політичні рухи, ідеології і державні режими право-тоталітарного типу. Часто визначають фашизм як крайньо-праву ідеологію. В точному значенні, фашизм – феномен політичного життя Італії у 1920–1940-х роках.

З 1930-х років поняття “фашизм” стало поширюватись і на інші режими: націонал-соціалістичний в Німеччині (нацизм), військово-фалангістський в

⁴³ Там само. – С. 17–18.

⁴⁴ Преловська І. Проблема використання у архівно-кримінальних справах терміна “фашизм” щодо Української автокефальної православної церкви (1921–1939) у міжвоєнний період // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова): Матер. ІХ міжнар. наук. конф.: (25–27 травня 2011 р.). – К., 2011. – С. 158–160.

⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 65685-ФП. – Арк. 90. Оригінал. Машинопис на бланку. Опубл.: Зінченко А. Л. Визволитись вірою: Життя і діяння митрополита УАПЦ Василя Липківського. – К., 1997. – С. 318; Липківський К. Тіні забутих предків. – К., 2003. – С. 115; Репресована УАПЦ // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 2006. – № 1/2 (26/27). – Ч. II. – С. 235.

Іспанії (Іспанська фаланга), військово-поліцейський в Португалії тощо. Фашизм у владі спирається на масову тоталітарну політичну партію (приходячи до влади, вона стає монопольною), підконтрольні владі профспілки і незаперечний авторитет “вождя”, а також на масовий ідеологічний і фізичний терор.

Виокремлюють такі *ознаки фашизму як ідеології*, політичного руху і соціальної практики: 1) обґрунтування за расовою ознакою переваги і обраності однієї, обраної в силу цього панівної нації, дискримінація стосовно інших “чужорідних”, “ворожих” націй і національних меншин; 2) заперечення демократії та відкритості влади; 3) насадження режиму, оснований на принципах тоталітарно-корпоративної державності, однопартійності та вождизму; 4) утвердження насилля і терору з метою придушення політичного противника і будь-яких форм інакодумства; 5) мілітаризація суспільства, створення воєнізованих формувань і виправдання війни як засобу вирішення міждержавних проблем.

Як організований рух фашизм виник 1919 р. в Італії на чолі з Беніто Муссоліні (1883–1945)⁴⁶ і згодом став універсальним поняттям для означення численних організацій і груп, що почали виникати і діяти практично в усіх європейських країнах у міжвоєнний період, а також встановлених ними режимів. У 1919 р. важливим фактором міжнародної політики став Комуністичний інтернаціонал, який проголосив спільну мету для всіх комуністів: світову революцію. Але скоро виявилось, що початкова мета Комінтерну – пролетарсько-комуністична світова революція – не була досягнута і з середини 1920-х років перестала фігурувати в його політиці. Політика Комінтерну спричинила політичну поляризацію та розбрат всередині робітничого руху лівого спектра і супроводжувалась поширенням фашизму в Європі.

На VI Всесвітньому конгресі Комінтерну (17 липня – 1 вересня 1928 р.) проголошено відмову від моделі єдиного фронту лівих партій. Згідно з тезою про соціал-фашизм, головними ворогами комуністичного руху були оголошені соціал-демократи, що відіграло провідну роль у сходженні фашизму, коли у Німеччині Націонал-соціалістична німецька робітничка партія на чолі з А. Гітлером захопила владу в країні у 1933 р. Нацизм став крайнім виявом ідеології фашизму.

У 1920-х роках поширення ідеології фашизму не оминуло і країни Центральної та Східної Європи, що знайшло своє відображення у радянських публікаціях і подальшому використанні звинувачень у наслідуванні цієї ідеології великого спектра організацій та угруповань в СРСР, які владою розцінювалися як потенційно ворожі. У Польщі її виразником став Національно-радикальний табір – “Фаланга” під керівництвом Б. П’ясецького, в Естонії – “Спілка борців за свободу”, в Литві – партія “народних” та ін.

У середовищі української еміграції на початку 1920-х років було утворено організацію “Союз Українських Фашистів” на чолі з П. Кожевниковим і Л. Костаровим, яка у 1925 р. стала співзасновницею Колегії Українських

⁴⁶ Див., напр.: *Кольє Р.* Дуче! Взлет и падение Бенито Муссолини: Биография / Пер. с англ. Ю. Д. Чупрова. – М., 2001. – 493 с.

Націоналістів, а її лідери згодом стали членами Проводу Українських Націоналістів і одними з чільних діячів ОУН на першому етапі її розвитку.

Але в підрадянських публікаціях практично ніколи не уточнювалося, про зв'язки з якими конкретно фашистськими організаціями йдеться у звинуваченнях, висунутих проти діячів Церкви, УАПЦ зокрема. Слід зазначити, що на початку 1920-х років в СРСР термін “фашизм” почали вживати в атеїстичній пропаганді щодо Російської Церкви. Наприклад, у збірнику статей “Пути антирелигиозной пропаганды”, виданому агітпропом ЦК КП(б)У та управлінням політпросвіти, його редактор Вікторія Уласевич подала формулювання: “Тихоновщина – религиозный фашизм”⁴⁷.

У тексті обвинувального висновку щодо діяльності УАПЦ на процесі “СВУ” у 1930 р. не було ніяких звинувачень у зв'язках з фашизмом. Натомість усі звинувачення УАПЦ як складової частини “СВУ” стосувались виключно зв'язків з “петлюрівщиною”; підсудним закидали український націоналізм, антирадянську пропаганду та діяльність, спрямовану на повалення радянської влади, й організацію замахів на її керівників. Там немає згадок про те, що один з головних звинувачених на цьому процесі В. М. Чехівський був свого часу членом ЦК УСДРП і взагалі виступав пропагандистом соціал-демократичних ідей, у тому числі у своїх богословських працях. У кримінальних справах проти інших діячів УАПЦ до 1930 р. немає звинувачень у фашизмі. Навіть деякий час після процесу “СВУ” звинувачення головним чином стосувалися “антирадянської” діяльності діячів УАПЦ.

Діяльність УАПЦ радянські ідеологи у 1920-х роках тимчасово розцінювали як “обдурення радянської влади” з метою приховати тасмну “організацію буржуазної республіки” і наміри повалення радвлади. У 1932 р. в публікації Ю. Самойловича прихильників автокефалії Української Церкви названо “соціал-фашистами”⁴⁸. Ця праця та її подібні на наступні роки стали програмними для публікацій щодо УАПЦ в радянській історіографії.

Українські партійні і державні керівники, звичайно, не могли обминути проблем поширення фашизму, які на початку 1930-х років більше стосувались зовнішньої політики СРСР. Дмитро Мануїльський, з 1921 р. перший секретар ЦК КП(б)У і редактор газети “Комуніст”, обіймав посаду секретаря виконкому Комінтерну, де виступав одним з провідників політики терору. У 1934 р. в друкованому органі ЦК КП(б)У “Більшовик України” він оприлюднив статтю, яку подано в контексті “бойових проблем XIII пленуму Виконавчого комітету Комінтерну”⁴⁹.

У цій статті зазначалось, що за 1933 р. “відбулось швидке визрівання елементів фашизму і війни”⁵⁰, тому “фашизм з його розгнужаною шовініс-

⁴⁷ Уласевич В. Раскол тихоновщины на Украине // Пути антирелигиозной пропаганды. К постановке работы / Под ред. В. Уласевич. – Харьков, 1925. – С. 7–19.

⁴⁸ Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національної контрреволюції: (Дослід з історії УАПЦ) // Революція й релігія: Зб. комісії для дослідження релігійної ідеології. – Харків; К., 1930. – Кн. 2. – С. 198–302.; його ж. Церковь украинского социал-фашизма. – М., 1932. – 125 с.

⁴⁹ Мануїльський Д. Революційна криза, фашизм і війна // Більшовик України. – 1934. – № 1. – Січень. – С. 22–37.

⁵⁰ Там само. – С. 23.

тичною пропагандою, з проповіддю дикої націоналістичної чоловіконенависті створює психологічну обстанову для кривавих боєн; іде хрестовий похід проти комуністів [...] Але найбільшою подією останнього року був прихід фашистів до влади в Німеччині”⁵¹. Незважаючи на те, що на останньому VII Всесвітньому конгресі Комінтерну (25 липня – 20 серпня 1935 р.) змінено попередню політичну лінію та скасовано теорію соціал-фашизму, у внутрішній політиці СРСР ніяких змін не відбулося. Комуністичні партії Західної Європи почали укладати союзи із соціалістичними, соціал-демократичними та антифашистськими ліберальними силами. В СРСР почали заарештовувати діячів Комінтерну, які потрапили в жорна сталінських “чисток”, стали фігурантами показових політичних процесів.

Таким чином, в архівно-кримінальних справах діячів УАПЦ звинувачення у причетності до “церковної організації фашистського типу” з’являються після 1935 р. і припадають в основному на кінець 1937 – початок 1938 рр. Але немає підстав говорити про загальне вживання слідчими звинувачення у причетності до “фашистських” організацій стосовно всіх заарештованих церковних діячів.

Наприклад, заарештований у березні 1937 р. Йосип Оксіюк був кваліфікований слідчим як “в прошлом активный деятель к[онтр]-р[еволюционного] националистического украинского подполья, архиепископ автокефальной церкви, поддерживал связи с рядом лиц репрессированных за к[онтр]-р[еволюционную] националистическ[ую] деятельность, в частности по процессу СВУ”⁵².

Натомість у протоколі допиту священника УПЦ Анатолія Нестеренка від 3 грудня 1937 р. на запитання слідчого щодо приналежності до “контрреволюционной организации” той відповів так: “Признаю себя виновным в том, что до ареста являлся участником украинской контрреволюционной националистической фашистской организации церковников. Вступление в названную организацию относится к 1922 г., т. е. ко времени, когда я принял сан священника, что явилось причиной моих националистических убеждений украинца. Вовлечению меня в организацию способствовали деятели украинской церкви БУТВИНЕНКО Константин и ЯНУШЕВСКИЙ, а рукоположил меня в священники участник организации епископ СТОРОЖЕНКО Григорий, который тут же прививал мне контрреволюционные националистические идеи, направленные против национальной политики соввласти на Украине. Еще тогда СТОРОЖЕНКО мне говорил любить Украину и отдать свои силы за ее независимость”⁵³.

У тексті обвинувального висновку від 2 січня 1938 р. щодо священника Костянтина Бутвиненка також вжито стандартне формулювання: “УГБ Киевского Облуправления НКВД УССР вскрыта и ликвидирована в 1937 году украинская контрреволюционная националистическая фашистская организация церковников быв[ших] «УАПЦ» и «УПЦ». Организация ставила своей

⁵¹ Там само.

⁵² Галузевий державний архів СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75523-ФП. – Арк. 61.

⁵³ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 65743-ФП. – Арк. 17–44. Опубл.: Репресована УАПЦ... – С. 241–260.

целью при помощи интервентов, в частности Германии, свержение Советской Власти на Украине и создание самостоятельного государства фашистского типа. Одним из участников указанной к[онтр]-р[еволюционной] организации являлся привлекаемый по данному делу священник [...] БУТВИНЕНКО Константин Кондратьевич. БУТВИНЕНКО К. К., будучи видным церковным деятелем украинской церкви – фактически руководил Киевской епархией, одновременно будучи участником организации под прикрытием церковной деятельности проводил к[онтр]-р[еволюционную] националистическую работу, группировал вокруг себя националистов церковников, давал им установки [...]”⁵⁴.

В архівно-кримінальній справі священника УПЦ К. Бутвиненка міститься копія протоколу допиту від 15 січня 1938 р. заарештованого карними органами Семена Ковальського. Він визнав себе “виновним в том, что [...] являлся участником контрреволюционной националистической фашистской организации церковников-автокефалистов [...] Являясь частым посетителем Ильинской церкви, где церковные службы носили характер контрреволюционный и националистический, где Украина воспевалась служителями украинской церкви, как поработанная, и последние призывали прихожан к сплочению украинцев вокруг церкви для защиты украинской веры, национальности и даже самостоятельности Украины. Такие толкования в стенах церкви порождали в прихожанах ненависть к существующему строю и воспитывали последних в чисто националистическом духе”⁵⁵.

У протоколі допиту Семена Ковальського чи не вперше з’являються повідомлення про те, що в середовищі діячів УАПЦ були якісь розмови про фашизм і уряд в Німеччині: “В 1936 году я познакомился в Госбанке с участником организации Куреней Яковом Степановичем, наши взгляды сошлись. [...] Мы часто говорили с КУРЕНЕЙ по вопросам политического порядка и о международном положении. Касаясь вопроса Германии, мы восхищались оснащением высокой техники германской армии, ее мощью и существующим фашистским строем. Мы восхваляли вождя фашизма Гитлера. Говоря о нем, как об одном из способных, видных лицах, который своей политикой добился такого положения, что Германия быстро после разрухи стала самым сильным во всех отношениях государством и является абсолютно самой мощной и боеспособной в мире страной, перед которой дрожат все европейские государства. В итоге мы приходили к выводу, что война неизбежна и что СССР в ней проиграет. Мы также считали и приходили к единодушному мнению, что фашизм может дать возможность к созданию украинского самостоятельного государства, при котором, конечно, возродится и украинская церковь”⁵⁶.

У протоколі допиту колишнього священника УАПЦ Харитона Гов’ядовського від 15 березня 1938 р. на запитання слідчого щодо висунутого

⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 65743-ФП. – Арк. 76–77. Опубл.: Репресована УАПЦ... – С. 271–272.

⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 65743-ФП. Арк. 67–75. Опубл.: Репресована УАПЦ... – С. 272–276.

⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 65743-ФП. – Арк. 67–75. Опубл.: Репресована УАПЦ... – С. 272–276.

звинувачення він визнає себе винним у тім, що “являвся учасником української контрреволюційної націоналістическої організації церковників с 1924 года. Вовлечению меня в организацию способствовали деятели Украинской церкви Мороз – б[ывший] председатель ВПЦР, Чеховский и др.; а рукоположил меня в священники участник организации митрополит Липковский. Впоследствии Липковский, являясь митрополитом Украинской церкви, развернул большую контрреволюционную националістическую деятельность среди церковных кругов и духовенства. Как впоследствии мне стало известно, Липковский брал ориентацию на запад, сблизался с Германией и Польшей. Украинская контрреволюционная организация, руководимая Липковским, ставила своей задачей свержение Советской власти на Украине с возобновлением капиталистического строя и создания самостоятельного Украинского националістического государства фашистского типа”⁵⁷.

У 1938 р. чекістами “викрито” ще одну таку “церковну організацію”, причому незважаючи на те, що всі троє священників УПЦ діяли у Сквирському районі і були ув’язнені в Білоцерківській в’язниці, формулювання в постановках про арешт та протоколах допитів одні й ті самі дослівно, що і в заарештованих київських церковних діячів. Це говорить про те, що при арешті, вочевидь, визначалися категорія і напрям “антирадянської діяльності”, під які підганялися відповідні затверджені згори формулювання.

Важко повірити в те, що сільський священник УПЦ Сергій Іларіонович Крижанівський, який проживав у с. Великий Єрчик Сквирського району, на допиті у Білоцерківській в’язниці 25 березня 1938 р. відповідав слідчим Флейшману і Кривцову саме такими словами про свою приналежність до УАПЦ: “Признаю себя виновным в том, что до ареста являлся участником контрреволюционной националістической организации церковников [...] Вовлечению меня в организацию способствовали деятели украинской церкви САМБОРСКИЙ Владимир архиепископ украинской церкви по Б[елой] Церкви – член украинского центра церковной контрреволюционной организации, епископ украинской церкви МАЛЮШКЕВИЧ Константин Сергеевич и СТЕЦЕНКО, с которыми я неоднократно встречался будучи в гор. Киеве, где от САМБОРСКОГО я часто слышал такие выражения «Москва любит украинский хлеб и сало и все то, что зарабатывает Украина, но зато не любит украинцев». Внедривши во мне такую глубокую националістические идеи (так у тексті. – *І. П.*), кроме того из литературы профессора ЧЕХОВСКОГО, которого я лично знал по духовной семинарии, я полностью стал на путь платформы контрреволюционной фашистской организации церковников, которая сводилась к отторжению Украины от Советского Союза при помощи интервенции, свержения соввласти на Украине и создании самостоятельно-го националістического буржуазного государства”⁵⁸.

На підставі розглянутих матеріалів з архівно-кримінальних справ репресованих діячів УАПЦ можна стверджувати, що відправним моментом у вживанні терміна “фашистський” і виробленні відповідних формулювань у

⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 60353-ФП. – Арк. 10. Опубл.: Репресована УАПЦ... – С. 302.

⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 61287-ФП. – Арк. 23.

Методи і принципи дослідження документальних джерел...

всіх заарештованих в цей період діячів УАПЦ стало повідомлення з архівно-кримінальної справи священника Костянтина Бутвиненка: “УГБ Киевского Облуправления НКВД УССР вскрыта и ликвидирована в 1937 году украинская контрреволюционная националистическая фашистская организация церковников быв[ших] «УАПЦ» и «УПЦ». Организация ставила своей целью при помощи интервентов, в частности Германии, свержение Советской Власти на Украине и создание самостоятельного государства фашистского типа”⁵⁹.

Відповідно всім заарештованим і засудженим діячам УАПЦ наприкінці 1937 р., починаючи з митрополита УАПЦ Василя Липківського, навіть на час арешту і початку допитів вже було поставлено запитання про приналежність до саме такої “організації”. Незважаючи на реально отримані відповіді заарештованих, слідчі оформлювали протоколи і відповіді в них за “стандартом”: “украинская контрреволюционная националистическая фашистская организация церковников быв[ших] «УАПЦ» и «УПЦ»”.

До кінця вищезгаданих операцій органів безпеки в листопаді 1938 р. було в основному “викрито” і засуджено всіх учасників цієї “організації”, тобто єпископів, священників і мирян УПЦ, яка після “Екстреного” Собору 8–12 грудня 1930 р. об’єднувала тих, хто належав до УАПЦ формації 1921 р., а також тих, хто приєднався пізніше, незважаючи на утиски та атеїстичну пропаганду.

Масові репресії і переможні реляції чекістів відбувалися в умовах ідеологічного тиску, тому випуск відповідної літератури не припинявся. У брошурі М. Шестакової “Церковники і сектантські ватажки на службі фашистських розвідок” вживається термін “фашистський” щодо церковних діячів⁶⁰. В анотації до видання, яке було підписане до друку 23 травня 1938 р., сказано, що ця брошура “викриває шпигунську, диверсійну й терористичну діяльність церковників і сектантських керівників, яку вони проводять у блоці з троцькістсько-бухарінськими мерзенними зрадниками батьківщини, підлими найманцями фашистських розвідок”⁶¹. Саме звинувачення церковних і релігійних діячів у цій брошурі прив’язане до найсвіжішого процесу проти антирадянського “право-троцькістського блоку”, що становить специфіку публікації у 1938 р.⁶².

На відміну від попередніх звинувачень усіх напрямів православ’я, наприкінці 1930-х років до фашистської ідеології прив’язано взагалі всіх релігійних діячів незалежно від приналежності. Важливе значення щодо з’ясування виникнення і подальшого вживання в офіційних публікаціях формулювання розстрільних і репресивних висновків в архівно-слідчих

⁵⁹ Там само. – Спр. 65743-ФП. – Арк. 76–77. Опубл.: Репресована УАПЦ... – С. 271–272.

⁶⁰ Шестакова М. Церковники і сектантські ватажки на службі фашистських розвідок. – К., 1938. – 24 с.

⁶¹ Там само. – С. 1.

⁶² У брошурі є посилання на “Обвинувальний висновок” процесу антирадянського “право-троцькістського блоку” в газеті “Правда” від 2 березня 1938 р. (Там само. – С. 12).

справах діячів УАПЦ має усталений штамп про те, що СРСР “перебуває у ворожому капіталістичному оточенні, і тому для нашої країни створюється небезпека воєнного нападу і спроб відновлення капіталізму з боку інтервентів”⁶³. Питання слідчих щодо листування і якихось стосунків з закордонними церковними і світськими діячами УАПЦ було обов’язковим у кожній архівно-слідчій справі саме з цієї причини.

У виявленні причин появи терміна “фашистський” у слідчих справах діячів УАПЦ важливе значення мають пояснення у пропагандистських виданнях. М. Шестакова так і пише: “Фашистські держави, засилаючи в наші тили своїх агентів і вербуючи їх всередині Радянського Союзу серед уламків розбитих експлуататорських класів, серед ворогів народу – троцькістсько-бухарінських зрадників, буржуазних націоналістів, використовують у шпигунських цілях церковників і сектантських проповідників. Релігійними організаціями часто-густо керують у нас різні колишні люди: колишні капіталісти [...], куркулі, царські чиновники, поліцаї, офіцери, монахи і т. д. Багато з керівників церковно-сектантських релігійних організацій вели і ведуть боротьбу проти радянської влади, проти соціалістичного будівництва. Вони активно допомагали всім ворогам народу в їх антирадянській діяльності. Тепер багато з них охоче виконують різні шпигунсько-диверсійні завдання своїх фашистських хазяїв”⁶⁴.

У підрозділі з красномовною назвою “Піп і кат” подано чітко вивірені ідеологічні формулювання “провин” усіх тих, кого віднесено до ворогів: “Почуваючи свою приреченість, багато церковників і сектантських ватажків зімкнулися з ворогами народу – з троцькістсько-бухарінськими бандитами – і спільно з ними стали на шлях шпигунства, диверсій, шкідництва і вбивств. Фашистські звірі в рясах, повні скаженої ненависті до партії більшовиків, до народу і до соціалізму, йдуть на найпідліші злочини для того, щоб з допомогою інтервентів-фашистів вернути в СРСР гніт капіталістів і поміщиків, закувати вільні народи країни соціалізму в кайдани капіталістичного рабства”⁶⁵.

Тут важливо виокремити ті вирази, які текстуально повністю збігаються з формулюваннями у протоколах допитів заарештованих діячів УАПЦ: “фашистсько-шпигунські кубла”, “буржуазні націоналісти – агенти фашизму”, “вербування агентів фашизму”. Станом на 1938 р. очевидно, що подібну термінологію поширено на всі релігійні організації по всьому СРСР. Наприклад, в Горьківській області, згідно з брошурою М. Шестакової, викрито і ліквідовано “церковно-фашистську, диверсійно-терористичну і шпигунську організацію”⁶⁶. Тут так само було відпрацьовано термінологічну спорідненість у визначенні саме церковних осередків: “Прикриваючись релігією, учасники банди під виглядом богослужінь, молитов і проповідей влаштовували наради, на яких обговорювались плани їх шпигунсько-диверсійно-терористичної діяльності”⁶⁷.

⁶³ Там само. – С. 1.

⁶⁴ Там само. – С. 3.

⁶⁵ Там само. – С. 4.

⁶⁶ Там само. – С. 8.

⁶⁷ Там само. – С. 9.

Цікаво зазначити, що визначення авторкою в брошурі всіх тих, хто, незважаючи на звільнення з усіх парафій і закриття церков, продовжував здійснювати треби по селах у приватних помешканнях (напр., діячі УПЦ 1930–1938), знову-таки кваліфіковане як “форми і методи контрреволюційної роботи служителів релігійних культів”⁶⁸. Вона так і пише про їхню діяльність: “Бродять по колгоспах попи-«пересувки», лагодять взуття і відра, хрестять, вінчають, хоронять, лудять посуд і... збирають шпигунські відомості, виконують диверсійні завдання, сіють контрреволюційні чутки і шкодять трудящим, як тільки можуть”⁶⁹.

“Пожевляння діяльності церковників означає безнадійне становище ворожих трудящим елементів. Почуваючи безнадійність, втративши всяку опору в народі, скажено ненавидячи робітників і селян, церковники застосовують найодчайдушніші, найпідліші, найстрахотливіші форми боротьби проти Радянської держави”⁷⁰. Запитання слідчих під час допитів діячів УАПЦ (УПЦ) мають пояснення в останніх двох підрозділах брошури М. Шестакової, де йдеться про «активізацію антирадянської діяльності фашистськими агентами в рясах в період виборчої кампанії до Верховної Ради СРСР», які всіляко перешкоджають виборчій кампанії⁷¹. Авторка закликає до пильності керівників партійних і радянських організацій, які вважають антирелігійну пропаганду подоланим етапом і тому проявляють безтурботність, яка є “ідіотською хворобою”⁷². Текст брошури рясніє визначеннями на кшталт: “фашист-піп”, “фашистські агенти в рясах”, “мракобіси”, “попи і їх прихвосні”, “церковно-сектантська мерзота”, “оскаженілі шакали” тощо.

Б. Кандідов у 1939 р. випустив книжку, в якій викривав численні “злочини церковників” проти соціалістичного будівництва⁷³. На відміну від попередніх видань цього автора, книжка написана цілком у дусі періоду ідеологічного протистояння, коли широко застосовувалась специфічна термінологія, що межувала з лайкою на адресу “мерзенних зрадників” або “зграї націоналістів”.

Б. Кандідов приєднався до звинувачень у фашизмі діячів УАПЦ, яких у 1939 р. майже не залишилось: “Радянська розвідка встановила, що серед фашистів-автокефалістів найвизначніша роль належала двом агентам іноземних розвідок. Церковно-фашистська програма цієї зграї намічала реставрацію капіталістичного рабства на Україні і створення фашистської «української держави» під протекторатом Німеччини, тобто перетворення України на колонію гітлерівців”⁷⁴.

Підписаний у 1939 р. пакт Молотова-Ріббентропа між СРСР і Німеччиною, очевидно, ніяк не вплинув на ідеологічне протистояння, що зайвий раз

⁶⁸ Там само. – С. 16.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само. – С. 18.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само. – С. 20.

⁷³ Кандідов Б. П. Церква і шпіонаж: Про деякі факти контрреволюційної і шпигунської діяльності релігійних організацій. – К., 1939. – 142 с.

⁷⁴ Там само. – С. 82.

свідчить про крайній цинізм влади щодо власних громадян, які тепер у газетах читали про дружбу і співробітництво з “гітлерівцями”. У післявоєнний час К. Дмитрук, об’єднавши всі ті церкви, які мали у своїй назві “Українська” і “автокефальна”, визначив їхню діяльність в окремому розділі своєї праці так: “Українська автокефальна православна церква на службі реакції і фашизму”⁷⁵, але тепер додалися звинувачення у колабораціонізмі.

Особливості джерелознавчого аналізу архівно-кримінальних джерел. Оскільки кримінальні справи проти діячів УАПЦ (УПЦ) заводились як поточні справи, в їхньому зовнішньому оформленні немає нічого особливого порівняно з іншими. З урахуванням того, що деякі кримінальні справи були заведені на периферії тими відділами НКВС УРСР, які здійснювали арешт, затримання, обшук і певну частину допитів на місцях, їх оформлення може дещо відрізнитись від тих, що були заведені в Києві або в Харкові. У кожній з виявлених архівно-кримінальних справ, як правило, присутній більш-менш повний комплект необхідних документів.

Важче всього пояснити наявність 2-3-4 і більше *виправлень нумерації сторінок* в архівно-кримінальних справах, які робилися різними почерками, ручкою або олівцями (синій, червоний). Можна тільки висловити припущення, що такі перенумерації сторінок робилися або під час перекваліфікації справи, її передачі до інших установ (наприклад, до Москви, де було винесено остаточний вирок), або після об’єднання кількох окремих справ в одну. Можна також припустити, що з початком процесу масової реабілітації жертв політичних репресій у 1989 р. також відбулася перенумерація сторінок деяких справ після вилучення документів, які були небажані для відкритого доступу родичів та дослідників.

Обкладинки архівно-кримінальних справ. Перші обкладинки було виготовлено, судячи з друкарського тексту, десь на початку 1930-х років. Вони не містили ніяких інструкцій і мали тільки типовий набір позначень, необхідних для заповнення: “Гриф: С.С.С.Р. Н.К.В.Д. Дело № ____”. Нижче друкувались лінійки для заповнення прізвищами звинувачених та вказівками на статті звинувачення: “Том № __ Начато « __ » _____ 19 __ г. Окончено « __ » _____ 19 __ г.”.

На обкладинці вказувалась і кількість томів справи. На звороті обкладинки друкувались лінійки для заповнення реєструючим органом під записом “Зареєстровано:”, а нижче – дата та назва установи, яка реєструвала цю справу. Знизу додруковано вказівку, що після передачі справи від одного органу до іншого справа зберігає свій первісний номер, який вказано на лицьовій стороні обкладинки⁷⁶.

Нові обкладинки для справ було виготовлено у 1950-х роках уже в УРСР. На обкладинці також було надруковано зверху: “УСССР Комитет государствен-

⁷⁵ Дмитрук К. Під штандартами реакції і фашизму: (Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков). – К., 1976. – С. 162–217.

⁷⁶ Зображення обкладинок кримінальних справ публікувались у різноманітних виданнях. Див., напр., світліну обкладинки одного з томів процесу “СВУ” та інших справ: Галузевий державний архів СБУ: Путівник / Упоряд. В. Даниленко, О. Іщук, С. Кокін та ін. – Харків, 2009. – С. 33 і далі.

ной безопасности при Совете Министров УССР Дело № __ По обвинению” (далі два рядки для заповнення). Потім надруковано позначення хронологічних рамок справи: “Нач[ато]”, потім “Оконч[ено]”, “В __ т[омах]”, але окремо вказано том справи № __. На лицьовій стороні обкладинки вміщено частково інструкційні зауваження щодо того, що після судового розгляду та набрання вироком чинності ця справа підлягає негайному поверненню до відповідного підрозділу КДБ (надруковано лінійку для відповідного запису). Вказано, що до справи додається копія вироку. Окремим рядком позначено: “Сдано в архив « _____ » 195__ г.”.

У разі об’єднання кількох особових справ в одну старі обкладинки залишали і підшивали разом з іншими. Тому на деяких справах збережено декілька обкладинок. Можливо, це стало причиною для перенумерації сторінок у справі. Зразком такої зшитой з кількох справ обкладинки може бути обкладинка колективної кримінальної справи у 5-ти томах на 17 осіб з числа церковних діячів УПЦ за початковим № 5229. Стара обкладинка 1-го тому справи за 1937 р.: “С.С.С.Р. Н.К.В.Д. Украинской С.С.Р. Дело № 5229 по обвинению Калишевского Е. А., Малюшкевича К. С., Оробинского Д. Ф., Мачуговского Л. Д., Бедношея С. А. и др. По ст.ст. 54-10 ч. 2, 54-11 УК УССР. Штамп: 332234 Том № 1 [Дописано червоним олівцем] № 29972. В 2-х томах”.

Після тривалого зберігання і збільшення матеріалів справи вже після страти у 1937 р. всіх засуджених з’явилася нова обкладинка 1-го тому вже 3-томної справи: “Украинская ССР Управление Комитета госбезопасности при СМ УССР [Штамп]: «Учтено в 1962 году». [Штамп]: «Архив Учетно-архивного отдела КГБ при СМ УССР». Дело № 5229 по обвинению Калишевский Е. А. и др. Начато 25 июня 1937 г. Окончено 15 сентября 1937 г. в трех томах”⁷⁷.

Другий том цієї справи має таку саму нову обкладинку, як і перший том, з тією різницею, що звинуваченим вписано іншого учасника цієї справи: “Дело № 5229 по обвинению Горевго С. М. и др.”⁷⁸. Стара обкладинка 2-го тому справи за 1937 р. містить прізвища інших осіб, на яких початково і було заведено справу до об’єднання з іншими особами: “С.С.С.Р. Н.К.В.Д. Украинской С.С.Р. Дело № 5229 по обвинению Горевго С. М., Валантиря Ф. И., Безпалько И. П., Фурманюка Ф. А., Петрика В. И. и др. По ст.ст. 54-10 ч. 2, 54-11 УК УССР. Штамп: 332234 Том № 2 [Дописано червоним олівцем] № 29972. В 2-х томах”.

Інструкції порядку систематизації матеріалів слідчої справи виготовлялись на звороті деяких обкладинок друкарським способом. Наприклад, на звороті нової обкладинки вищезгаданої справи вміщено інструкцію порядку систематизації матеріалів слідчої справи:

А) Опис документів, що знаходяться в справі, і список обвинувачених.

Б) Матеріали оформлення арешту та обшуку: постанова про арешт, постанова про обрання запобіжних заходів, ордер на арешт, анкета заарештованого, пакет з двома фотокартками, дактилокарта, довідка про попередні

⁷⁷ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 53679. – Т. 1.

⁷⁸ Там само. – Т. 2.

судимості, протокол обшуку, квитанції про сдачу на зберігання цінностей, зброї, документів. Опис майна та акт опечатання квартири.

В) Матеріали слідства: протоколи допиту звинуваченого та свідків, протоколи очних ставок, постанови про пред'явлення звинувачення, зміни у визначенні запобіжних заходів у хронологічному порядку.

Г) Документація: акти, довідки держустанов, матеріали експертизи, офіційні матеріали.

Д) Матеріали оформлення слідства: протокол пред'явлення слідчих матеріалів, акт медобстеження та обвинувальний висновок.

Е) Речові докази: додаються окремим пакетом з окремим докладним описом.

Заяви звинувачуваного, які доповнюють або змінюють хід слідства, підшиваються разом з протоколами допиту звинувачуваного у хронологічному порядку. Інші заяви (про режим, передачі, побачення та ін.) додаються до справи в окремому пакеті. Якщо в одній справі заарештовано декілька осіб, то матеріали систематизуються у наступному порядку: матеріали оформлення обшуку та заарештування, слідчі матеріали підбираються на кожного звинуваченого у вказаному порядку і до них додаються всі вказані документи (протоколи про пред'явлення слідчих матеріалів, акти [...] тощо).

Слідча справа, як правило, підшивається після складання обвинувального висновку: матеріали справи для підшивки групуються під час слідства. Більше 300-т аркушів до однієї справи підшивати не рекомендується. Якщо кількість аркушів є дуже великою, то справу розбивають на відповідну кількість томів. Про порядок систематизації матеріалів по багатотомних справах вказівки можна отримати в обліковому апараті⁷⁹.

Загальний перелік складу документів, які входять до кримінальних справ, оприлюднений у "Путівнику..." по ГДА СБУ⁸⁰. В цілому обидва переліки збігаються, але в "Путівнику..." є більше інформації щодо складових архівно-кримінальних справ, які з'явилися в подальші роки після закінчення кримінальної справи. Зокрема сюди відносяться документи про перебування у виправно-трудовах таборах (до речі, в архівно-кримінальних справах діячів УАПЦ вони майже не представлені, можливо, через переважання вироків до вищої міри покарання над вирокami про ув'язнення та адмінзаслання), матеріали про встановлення правомірності висунутих обвинувачень, відгуки свідків щодо репресованих під час реабілітації, протести органів прокуратури тощо⁸¹.

У тексті оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. подано роз'яснення щодо нового спрощеного порядку ведення слідства: "1. На кожного арестованного или группу арестованных заводится следственное дело. Следствие проводится ускоренно и в упрощенном порядке. В процессе следствия должны быть выявлены все преступные связи арестованного. 2. По окончании следствия дело направляется на рассмотрение тройки. К делу приобщаются: ордер на арест,

⁷⁹ Там само. – Т. 1. Обкладинка.

⁸⁰ Галузевий державний архів СБУ: Путівник. – С. 83–84.

⁸¹ Там само. – С. 84.

протокол обыска, материалы, изъятые при обыске, личные документы, анкета арестованного, агентурно-учетный материал, протокол допроса и краткое обвинительное заключение”⁸².

Постанови про затримання є обов’язковим елементом кожної кримінальної справи. За винятком текстів документів, які, як правило, є машинописними, виявлено велику кількість бланків для заповнення. Для оперуповноважених бланки були різного формату: від звичайного А-4 одностороннього друку до меншого формату (нестандартний вертикальний ½ аркуша або горизонтальний). Постанови стосувались або пред’явлення звинувачення під час затримання, або, наприклад, у разі переведення з одної в’язниці до іншої, могли містити той же текст, але в короткому викладі і з урахуванням місця переведення.

Наприклад, архієпископ Одеський УАПЦ, потім УПЦ (1930–1933) Юхим Калішевський був заарештований 24 червня 1937 р. у Білій Церкві, де тоді працював бухгалтером водолікарні. Очевидно, цю справу декілька разів перешивали, тому що на початку 1-го тому справи зібрані всі постанови про затримання, арешт та переведення з Білоцерківської до Київської в’язниці Ю. А. Калішевського з 24 червня по 11 серпня 1937 р.⁸³ Частина постанов надрукована на бланках (форма № 21-б), частина – машинописний текст на ½ аркуша звичайного паперу.

Наступним різновидом обов’язкових для кримінальних справ документів є *ордери на проведення трусу і арешту*. Цей вид документів складається з двох частин: власне ордера та корінця до нього. Ордери виготовлялися друкарським способом у вигляді вузького бланка з надрукованим текстом, який, як правило, заповнювався від руки і завірявся печаткою. Кожний ордер мав номер і дату, обов’язково вказувалася адреса. Наприклад, під час заарештування Ю. А. Калішевського в тексті ордера № 222 від 24 червня 1937 р. на переведення трусу вказано адресу: “Белая Церковь, ул. Красноармейская, дом Резника”⁸⁴.

Протокол трусу мав спеціальний бланк А-4, виготовлений друкарським способом за формою № 17/УСО. Наперед були надруковані дата, на підставі якого ордера ДПУ УСРР і ким (повна назва посади і прізвище) здійснено трус, у кого і за якою адресою. Перелік присутніх, таблиця з переліком вилученого (назва речей і документів, кількість, якість). Як правило, цей бланк олівцем підписували представник домового управління, присутні, виконавець трусу і сам заарештований в тім, що він отримав копію протоколу. Друкарським способом зазначено, що всі претензії вносяться у протокол до його підписання. Із запитаннями звертатись до відповідного підрозділу ДПУ за адресою, де нічого не вказувалося. Очевидно, всі місцеві і так знали, де він знаходиться.

⁸² З оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів від 30 липня 1937 р. // Реабілітовані історією / Гол. редкол. П. Т. Тронько. – К., 2011. – Кн. 3: Київська область. – С. 336.

⁸³ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 53679. – Т. 1. – Арк. 2–6.

⁸⁴ Там само. – Арк. 7.

Протоколи допитів, витяги з протоколів та їхні копії, ймовірно, є найчисленнішим різновидом документів у архівно-кримінальних справах. За формою умовно їх можна поділити на декілька *видів*: 1) рукописи протоколів, написані слідчими, та їхні машинописні копії; 2) рукописи, написані заарештованими власноруч, та їхні машинописні копії; 3) машинописні копії протоколів допиту одних заарештованих, які долучені до справ тих, про кого йдеться саме у цих протоколах; 4) витяги з протоколів допиту одних заарештованих, які долучені до інших справ (іноді з тексту передруковано тільки один абзац).

Частина протоколів допитів написана на спеціально виготовлених друкарських бланках, частина – написана або надрукована на звичайних аркушах паперу. У протоколі обов’язково зазначалися посада, звання та прізвище того, хто допитував, причому іноді допитували двоє слідчих і обидва підписували протокол. Після заголовка протоколу вміщувалась інформаційна довідка про допитуваного. У разі наявності друкарського бланка – друкувалась анкета допитуваного, яку заповнював слідчий. Якщо протокол друкувався на звичайному аркуші паперу, то праворуч у стовпчик було надруковано об’єктивну інформацію, яка приблизно збігалася з формою анкети.

Наприклад, єпископ УАПЦ (УПЦ) М. С. Карабіневич не проходив по справі № 5229, але в протоколі його допиту виявились свідчення про учасників цієї справи, зокрема про “підпільні” зустрічі за участю Ю. А. Калішевського, тому слідчий Лупенко постановив долучити копію протоколу його допиту від 20 липня 1937 р. до справи № 5229⁸⁵, додавши рукописний варіант постанови від 14 вересня 1937 р. про долучення до слідчої справи цієї копії⁸⁶.

Обвинувальні висновки є обов’язковою складовою архівно-кримінальних справ. Текст цього документа писав слідчий як резюме з протоколів допитів як самого обвинуваченого, так і протоколів або витягів з протоколів допитів інших заарештованих або свідків. Загальну ідеологічну канву слідчий складав сам, подаючи “обґрунтування” відповідному сюжету про “виявлену” ним в ході слідства причетність до якої-небудь “контрреволюційної організації”. Обґрунтування писалося залежно від згаданих під час допитів осіб та фахової приналежності заарештованого.

Очевидно, що слідчі також повинні були мати певну “спеціалізацію”, оскільки таким чином вони краще орієнтувалися у справі і “правильно” розподіляли заарештованих. Наприклад, прізвище помічника начальника IV відділку IV відділу КОУ НКВС сержанта держбезпеки Лупенка часто зустрічається у справах заарештованих діячів УАПЦ (УПЦ). Обвинувальний висновок писав і підписував слідчий, погоджувався (“Согласен:”) завідувач того відділу, де працював слідчий, і затверджував начальник установи.

Чим більшою була справа, тим довшим був текст обвинувального висновку, оскільки для підкріплення побудованої версії необхідно було супроводжувати канву сюжету “злочину” цитатами з протоколів допитів з

⁸⁵ Там само. – Арк. 201–220. Протокол допиту М. С. Карабіневича від 20 липня 1937 р.

⁸⁶ Там само. – Арк. 200. Оригінал, рукопис.

Методи і принципи дослідження документальних джерел...

посиланнями на відповідні аркуші справи. В обвинувальному висновку слідчої справи № 5229⁸⁷ сержантом Лупенком зазначалось, що УДБ КОУ НКВС УРСР було викрито і ліквідовано “українську контрреволюційну націоналістичну фашистську організацію церковників” колишньої УАПЦ і УПЦ з центром у Києві⁸⁸.

Сержант Лупенко написав, що ця організація не була новим контрреволюційним формуванням, а “була продовженням тієї ворожої діяльності, яка провадилась проти радвлади УАПЦ і УПЦ”⁸⁹. Далі в обвинувальному висновку визначалось, що ці організації були філіями “СВУ”, якими керували Липківський і Чехівський. З розгромом “СВУ” організація пішла в глибоке запілля, і після затишшя в роботі у 1934 р. на квартирі архієпископа Юрія Міхновського була нарада, де обговорювались питання тактики боротьби в нових умовах проти радвлади. На цій нараді було створено “керівний центр організації”, до якої увійшли єпископи УПЦ⁹⁰.

Довідки про знищення паспортів та інших документів після оголошення вироку. Такі довідки відсутні в багатьох виявлених архівно-кримінальних справах діячів УАПЦ (УПЦ). Вони є у колективній справі № 53679, зокрема у 1-му томі після протоколів допитів, куди укладачем справи було підшито разом однотипні документи – написані під копірку копії довідок на всіх засуджених з повідомленнями до відповідних органів про знищення паспортів, військових та профспілкових квитків, інших посвідчень у зв’язку із засудженням їхніх власників. Це стандартні аркуші паперу поганої якості, розірвані навпіл. На всіх – однаковий запис: “31-X [193]7 [р.] [№] 5229”, а далі – текст супроводжуючої документ довідки.

Паспорти, подані для знищення, були на тих осіб, яких засуджено до вищої міри покарання. Частину документів подано для зняття з обліку у зв’язку з засудженням на тривалий термін покарання. До 1-го тому справи № 53679 підшито три витяги з протоколу № 47 на Калиниченка, Фурманюка і Нетупського, яких було направлено до ВТТ терміном на 10 років, рахуючи з 11 серпня 1937 р.⁹¹.

У першому тому справи № 53679 виявлено копію супровідного документа для знищення паспорта засудженого С. Горєвого: начальника райвідділу міліції НКВС м. Узин Київської області “препровождается паспорт осуждённого органами НКВС Горєвого 1886 г. р. для уничтожения”⁹².

До другого тому справи № 53679 підшито порожні конверти, де раніше і зберігались паспорти заарештованих. Деякі конверти мають дописи про те, що туди вкладалися і інші документи на цю ж особу (наприклад, профквиток). Практично всі вони порожні, про що є записи олівцем.

⁸⁷ Там само. – Арк. 223–232.

⁸⁸ Там само. – Арк. 223.

⁸⁹ Там само. – Арк. 224.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само. – Арк. 285–287. Засвідчена копія на бланку з гербовою печаткою і підписом.

⁹² Там само. – Арк. 266. Рукописна копія за підписом начальника 8-го відділку УДБ КОУ НКВС Соломона Альтзіцера на ½ арк., датована 31 жовтня 1937 р.

Виписки з протоколів засідання трійки при КОУ НКВС УРСР. Після отримання надзвичайних повноважень т. зв. “трійки” при Київському та інших обласних управліннях НКВС здобули право виносити вироки засудженим. Оперативним наказом наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. було затверджено персональний склад трійок по областях УРСР⁹³, а також подано додаткові роз’яснення щодо їхньої роботи: “2. На заседании троек может присутствовать (там где он не входит в состав тройки) республиканский краевой или областной прокурор. 3. Тройка ведет свою работу или находясь в пункте расположения соответствующих НКВД, У НКВД или областных отделов НКВД или выезжая к местам расположения оперативных секторов. 4. Тройки рассматривают представленные им материалы на каждого арестованного или группу арестованных, а также на каждую подлежащую высылению семью в отдельности. Тройки, в зависимости от характера материалов и степени социальной опасности арестованного, могут относить лиц, намеченных к репрессированию по 2 категории – к 1-й категории и лиц, намеченных к репрессированию по 1-й категории – ко 2-й. 5. Тройки ведут протоколы своих заседаний, в которые и записывают вынесенные ими приговора в отношении каждого осужденного. Протокол заседания тройки направляется начальнику оперативной группы для приведения приговоров в исполнение. К следственным делам приобщаются выписки из протоколов в отношении каждого осужденного”⁹⁴.

Одним з документів, яким регламентувалась діяльність цих позасудових органів, був протокол № 64 засідання Політбюро ЦК ВКП(б) про утворення особливих трійок для розгляду слідчих справ заарештованих по контрреволюційних національних контингентах від 15 вересня 1938 р. за підписом Й. В. Сталіна, надісланий очільникам карних органів влади та партійних структур⁹⁵. Цей документ в ході репресивних заходів 1937–1938 рр. був одним з останніх.

У тексті документа говорилося: “1. Принять предложение НКВД о передаче оставшихся нерассмотренных следственных дел на арестованных по контрреволюционным национальным контингентам согласно приказов НКВД СССР №№ 00485, 00439 и 00593 1937 г. и №№ 302 и 326 1938 г. на рассмотрение Особых троек на местах. 2. Особые тройки образуются в составе: первого секретаря обкома, крайкома ВКП(б) или ЦК нацкомпартий, начальника соответствующего Управления НКВД и прокурора области, края, республики. В Украинской и Казахской ССР и в Дальневосточном крае Особые тройки создаются по областям. 3. Особые тройки рассматривают дела в отношении лиц, арестованных только до 1 августа 1938 года и заканчивают работу в 2-х месячный срок. 4. Дела на всех лиц, указанных национальных контрреволюционных контингентов, арестованных после 1-го августа

⁹³ З оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447... – С. 337.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ З протоколу засідання Політбюро ЦК ВКП(б) про утворення особливих трійок для розгляду слідчих справ заарештованих у контрреволюційних національних контингентах від 15 вересня 1938 р. // Реабілітовані історією. – Кн. 3. – С. 389–390.

1938 года, направлять для рассмотрения в соответствующие судебные инстанции по подсудности [...], а также на Особое совещание при НКВД СССР. 5. Представить право Особым тройкам выносить приговора в соответствии с приказом НКВД СССР № 00485 от 25-го августа 1937 года по 1-й и 2-й категориям, а также возвращать дела на исследование и выносить решения об освобождении обвиняемых из-под стражи, если в делах нет достаточных материалов для осуждения обвиняемых. 6. Решения Особых троек по первой категории приводятся в исполнение немедленно”⁹⁶.

Було випрацьовано і відповідну *канцелярську форму* для таких рішень, які мали вагу судового рішення про страту. Виявлені в архівно-кримінальних справах заповнені на машинці бланки таких рішень практично ідентичні, бо виготовлені друкарським способом у вигляді таблиці з двох колонок. До першої колонки вдруковували текст витягу з протоколу засідання порядку денного, тобто “Слушали:” справу по звинуваченню певної особи з поданням коротких анкетних даних і коротку виписку опису звинувачення. До другої колонки “Постановили:” вписували вирок щодо цієї особи. Наприклад, у справі митрополита УАПЦ Василя Липківського постановили: “ЛИПКОВСКОГО Василя Константиновича РАССТРЕЛЯТЬ. Лично принадлежащее ему имущество – КОНФИСКОВАТЬ”⁹⁷.

У колективних справах на всіх осіб складалась одна виписка на тому самому бланку. До 1-го тому справи № 53679 підшито оригінал з гербовою печаткою виписки з протоколу № 49 засідання трійки при КОУ НКВС УРСР від 15 вересня 1937 р. Ця виписка надрукована як таблиця. Ліворуч (2/3 сторінки) запис, що слухали “Дело № 5229 КОУ НКВС по обвинению...”, і далі надруковано перелік засуджених у цій справі з коротким текстом звинувачення, праворуч без дотримання відповідності лівому рядку простий перелік прізвищ засуджених. Але з 16 осіб тільки 13-х було вирішено “расстрелять”, а трьох осіб засуджено до тривалих термінів покарання⁹⁸.

Оперативним наказом наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. було затверджено порядок виконання вироків: “1. Приговора приводятся в исполнение лицами по указаниям председателей троек, т. е. наркомов республиканских НКВД, начальников управлений или областных отделов НКВД. Основанием для приведения приговора в исполнение являются – заверенная выписка из протокола заседания тройки с изложением приговора в отношении каждого осужденного и специальное предписание за подписью председателя тройки, вручаемые лицу, приводящему приговор в исполнение. 2. Приговора по первой категории приводятся в исполнение в местах и порядком по указанию наркомов внутренних дел, начальников управления и областных отделов НКВД с обязательным полным сохранением в тайне времени и места приведения приговора в исполнение.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 65685-ФП. – Арк. 90. Опубл.: Зінченко А. Л. Визволитись вірою. – С. 318. *Липківський К.* Тіні незабутих предків. – С. 115; Репресована УАПЦ... – С. 235.

⁹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 53679. – Т. 1. – Арк. 270–271 зв. Оригінал. Машинопис на бланку.

Документы об исполнении приговора приобщаются в отдельном конверте к следственному делу каждого осужденного. 3. Направление в лагеря лиц, осужденных по 2 категории, производится на основании нарядов, сообщаемых ГУЛАГом НКВД СССР⁹⁹.

Акти про розстріл виявлено у всіх архівно-кримінальних справах, де є відповідні постанови і судові рішення. Як правило, на одну особу робився витяг із загального акта на певну групу осіб. Такі витяги з актів – це смужка паперу в ¼ або іще менше аркуша з надрукованим на машинці стандартним текстом, куди від руки дописано прізвище, ім'я та по батькові страченого, дату і час виконання вироку. Нижче надруковано прізвище виконавця і його підпис, прикладено печатку відповідної структури.

Наприклад, витяг з акта про страту митрополита УАПЦ Василя Липківського від 27 листопада 1937 р. містить саме таку інформацію: “Постановление Тройки УНКВД от «20»/XI-1937 г. о расстреле *Липковский Василий Константинович* приведено в исполнение 27 ноября 1937 г. в 24 часов. КОМЕНДАНТ НКВД УССР КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ [підпис] / ШАШКОВ”¹⁰⁰. Цей текст з архівно-кримінальної справи митрополита УАПЦ передруковувався кілька разів з огляду на його важливість для дослідження¹⁰¹. У колективних справах після обвинувальних висновків та рішень підшиті виписки з актів про розстріл. Текст виглядає так, ніби було заповнено всі бланки разом, тобто одним почерком, одного кольору чорнилом з одним підписом¹⁰².

Більшість довідок оформлено згідно з тогочасними правилами внутрішнього діловодства карних органів. Можна відстежити зміну виготовлених друкарським способом бланків зразка 1930-х, 1940-х, 1950-х, 1960-х і 1980-х років, спричинену не тільки об'єктивними потребами відомства, але й змінами в суспільстві та законодавстві, які викликали нові звернення до архівно-кримінальних справ.

Кількість заяв родичів, які розшукували своїх репресованих у 1937 р. батьків, чоловіків, синів, збільшується після 1956 р., тобто після XX з'їзду КПРС. Більшість з них написано на підручних аркушах паперу чорнилом від руки, іноді це аркуші з учнівських зошитів, як правило, нестандартного формату. На звороті цих заяв, після долучення їх до відповідних архівно-кримінальних справ, було зроблено відмітки про реєстрацію смерті певної особи тим чи іншим райвідділом ЗАГСу з прикладенням печатки УАО Управління КДБ при РМ УРСР по області або відмітку з реєстрацією в секретаріаті

⁹⁹ З оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447... – С. 338.

¹⁰⁰ Текст виписки надруковано на ¼ стандартного аркуша на виготовленому машинописним способом бланку. Слова, які були вписані від руки чорнилом, надруковано курсивом. До виписки прикладено трикутну печатку комендатури НКВС УРСР.

¹⁰¹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 65685-ФП. – Арк. 91. Опубл.: *Зінченко А. Л.* Визволитись вірою. – С. 318; *Липківський К.* Тіні незабутих предків. – С. 115; *Репресована УАПЦ...* – С. 236.

¹⁰² ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 53679. – Т. 1. – Арк. 272–284. Оригінал. Машинопис на бланку.

Методи і принципи дослідження документальних джерел...

з припискою, що родичам про смерть було повідомлено усно. Листування між підрозділами органів безпеки між собою та родичами репресованих самі по собі можуть стати об'єктом для джерелознавчого дослідження, оскільки це є свідчення узаконеної брехні щодо дати, місця і обставин смерті репресованих у 1930-ті роки діячів УАПЦ.

Впродовж 1940-х – початку 1950-х років архівно-кримінальні справи репресованих діячів УАПЦ зберігались у Москві. Очевидно, що це було зроблено згідно з оперативним наказом наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. “2. Протоколи троек по исполнению приговоров немедленно направлять начальнику 8-го Отдела ГУГБ НКВД СССР с приложением учетных карточек по форме № 1. На осужденных по 1 категории одновременно с протоколом и учетными карточками направлять также и следственные дела”¹⁰³.

У зв'язку з неможливістю проігнорувати звернення громадян щодо інформації про репресованих у 1930-х роках родичів Міністерство держбезпеки УРСР зверталось до відповідного відділу МДБ СРСР. Наприклад, виявлено текст прохання начальника УМДБ Київської області полковника Бондаренка до заступника начальника відділу “А” МДБ СРСР підполковника Титова від 20 квітня 1950 р. за № 5/3-6910 вислати архівно-кримінальну справу № 332234 на Фурманюка Філімона Олексійовича, 1893 р. н., “для просмотра и решения вопроса по делу в соответствии с директивой МГБ СССР № 66/241-сс, после просмотра дело будет возвращено”¹⁰⁴.

Ознакою офіційного листа є гриф відповідного міністерства з відтиском державного герба СРСР, грифом “«Совершенно секретно» литера «А» экз. № ___”. Наявні також спеціальні відмітки про отримання листа, № і дата. Обов'язковими є підписи відповідальних осіб, найчастіше червоним олівцем. У разі направлення справи на вимогу до Києва до реєстраційного номера в канцелярії через дефіс додавався № справи. На бланках друкарським способом було надруковано інструкцію про те, що справу необхідно повернути до відділу “А” МДБ СРСР не пізніше 10-денного терміну з відповідними позначками в контрольному листі¹⁰⁵.

Ці архівно-слідчі справи переглядали спеціально уповноважені особи. Бланки таких запитів виготовлялись друкарським способом, куди вписувались посада і військове звання того, кому доручався перегляд, номер справи, прізвище звинуваченого і потреба, для якої справу піднімалось. Наприклад, виявлено запит від начальника 3-го відділу 5-го Управління МДБ СРСР

¹⁰³ З оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447... – С. 339.

¹⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 53679. – Т. 5. – Арк. 1.

¹⁰⁵ Див. супровідний лист до архівно-кримінальної справи Фурманюка Ф. О. за підписами заступника начальника відділу “А” МДБ СРСР Соколичка та начальника відділку Жеребцова, м. Москва, до начальника відділу “А” МДБ Київської обл., м. Київ, від 3 травня 1950 р. за № 18/49-332234. У листі зазначено, що справа підлягає поверненню у відділ “А” МДБ СРСР не пізніше 10-денного терміну від дня отримання з відповідними відмітками. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 53679. – Т. 5. – Арк. 2. Копія. Рукопис олівцем на бланку.

полковника Ромашка до архіву відділу “А” МДБ СРСР від 12 вересня 1951 р. з проханням видати для перегляду в архіві оперуповноваженому старшому лейтенанту тов. Гасиліну архівно-слідчу справу Оробинського Дмитра Филиповича в зв’язку з допуском до секретної роботи дружини його сина Строганової Н. С.¹⁰⁶.

На деяких бланках для зручності обробки подібної документації є відтиски штампиків не тільки з позначками відділів, де реєструвалися ці запити та довідки, але й осіб, які їх виготовляли чи надавали дозвіл на перегляд (наприклад, серед документів 5-го тому справи № 53679 на групу репресованих діячів УПЦ є відтиски штампиків з прізвищами “Ефимкіна”, “Павлова” та ін.).

Таким чином, методи, методики і принципи наукового дослідження джерелознавства історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років є загальноприйнятими для цього періоду утворення та існування джерел з урахуванням специфіки обставин заснування цієї Церкви та її подальшого існування в підрадянській Україні. Оскільки всі джерела представлені рукописними, машинописними або друкарськими текстами українського або російського правопису 1920-х – 1930-х років в УСРР, а також почасти правопису, характерного для української діаспори в Німеччині, США і Канаді в післявоєнний період, то якихось спеціальних методик для їхнього прочитання і дослідження не знадобилося.

Архівні документи канцелярії ВПЦР зберігались у спецфонді тривалий час після 1929 р., так само як і архівно-кримінальні справи на репресованих діячів УАПЦ (УПЦ). Тому їх використання розпочалося тільки з недавнього часу, коли не тільки родичі засуджених, але й дослідники і науковці отримали доступ до цих документів десь з середини 1990-х років. Ці справи мають однакову форму виконання з іншими архівно-кримінальними справами цього періоду.

Джерелознавче дослідження підтвердило, що з самого початку автокефального руху 1917–1921 рр. ідеологічними засадами УАПЦ 1920-х – 1930-х років були проголошені автокефалія, українізація та соборноправність, як наслідок протистояння між прихильниками проголошення автокефалії Української Церкви та прибічниками ідеї нерозривності стосунків з Московським Патріархатом.

Натомість ідеологічні засади радянської держави, ґрунтовані на марксистсько-ленінських ідеях і творах, спричинили фатальні наслідки для існування УАПЦ відразу з декількох причин. По-перше, карні органи влади дійсно втілювали марксистські принципи побудови комуністичного суспільства на практиці. Це призвело до фронтального знищення церковного життя в УСРР, але стосовно УАПЦ цей процес мав певні особливості, зокрема використання цієї Церкви для розколу Російської Церкви в Україні, а також певний час дозволяючи її діяльність в контексті процесів українізації та коренізації. По-друге, весь ідеологічний апарат радянської держави весь період свого існування працював спочатку на дискредитацію УАПЦ, а після процесу “СВУ” 1930 р. подальші масові репресії до початку Другої світової війни супроводжувались випуском масової пропагандистської літератури відповідного змісту.

¹⁰⁶ Там само. – Арк. 4.

Методи і принципи дослідження документальних джерел...

Специфікою теологічної творчості ідеологів і богословів УАПЦ у 1920-х роках слід вважати їхні національні переконання, виховання російських богословських навчальних закладів кінця ХІХ – початку ХХ ст., та вплив різноманітних ідеологічних течій, в основному соціал-демократичного напрямку, революційного мітингового середовища і радянських реалій життя в УСРР.

У процесі джерелознавчого дослідження виявлено особливості судово-слідчих документів репресованих діячів УАПЦ (УПЦ). Попри використання загальних принципів і документальних форм, характерних для ведення справ в органах державної безпеки 1920-х – 1930-х років, архівно-кримінальні справи репресованих діячів УАПЦ мають свої особливості. Насамперед це стосується формулювань звинувачень заарештованих і обставин ведення цих справ.

У 1920-ті роки звинувачення знаходились в основному в ідеологічній площині і стосувались змісту проповідей і виступів на церковних зібраннях. У випадку недостатньої доказової бази для передачі в суд чекісти спрямовували такі справи до структур карних органів влади СРСР у Москві для остаточного вирішення терміну і виду покарання.

Ключовим моментом у справі організації подальших масових репресій проти УАПЦ (УПЦ) був процес “СВУ”, а також низка наказів партійних очільників та наркомів НКВС СРСР та УСРР у подальші роки щодо викорінення “антирадянських елементів” з усіх сфер життя, в т. ч. колишніх церковників і сектантів, навіть якщо вони зреклися релігійної і церковної діяльності. Найбільша кількість утворення такого виду джерел, як архівно-кримінальні справи, припадає на 1937–1938 рр. Після цього їх провадження практично припиняється, і поповнення відбувається тільки за рахунок листування з питань надання інформації родичам у контексті кількох хвиль реабілітацій.

Ирина Преловська. Методи і принципи дослідження документальних джерел з історії Української автокефальної православної церкви (1921–1930) – Української православної церкви (1930–1939).

Статтю присвячено огляду методів і принципів дослідження документальних джерел з історії УАПЦ (1921–1930) – УПЦ (1930–1939). Розглянуто ідеологічні засади радянської методології, особливості українського богослов'я 1920-х років, впливи зовнішньополітичних обставин на репресії проти церковних діячів та формування архівно-кримінальних справ.

Ключові слова: історіографія, історичне джерело, джерелознавство, Українська автокефальна православна церква (1921–1930) – Українська православна церква (1930–1939), ідеологічні засади.

Ирина Преловская. Методы и принципы исследования документальных источников по истории Украинской автокефальной православной церкви (1921–1930) – Украинской православной церкви (1930–1939).

Статья содержит обзор методов и принципов исследования документальных источников по истории УАПЦ (1921–1930) – УПЦ (1930–1939). Рассматриваются идеологические основы советской методологии, особенности украинского богословия 1920-х гг.,

Ірина ПРЕЛОВСЬКА

воздействие внешнеполитических обстоятельств на репрессии против церковных деятелей и формирование архивно-уголовных дел.

Ключевые слова: историография, исторический источник, источниковедение, Украинская автокефальная православная церковь (1921–1930) – Украинская православная церковь (1930–1939), идеологические основы.

Iryna Prelovska (Kyiv). **Methods and Principles in the Study of Documentary Sources relating to the History of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930) which became the Ukrainian Orthodox Church (1930–1939).**

The article is an overview of the methods and principles used in the study of documentary sources on the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930) – the Ukrainian Orthodox Church (1930–1939). The research focuses on the ideological foundations of the Soviet methodology, particularities of the Ukrainian theology in 1920s, foreign influences on the many repressions against the leaders of the Church, and the formation of the archival-criminal cases.

Key words: history writing, historical source, source research, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930) – Ukrainian Orthodox Church (1930–1939), ideological principles.